Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
21
воскресенье
№ 240 (14440)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

РСФСР-ниң Компартиязы бодунуң ажыл-чорудулгазын эде тургустунуушкуннуң шыңгыы бергелерге таваржып турарының үезинде чорудуп турар. Бистиң социалистиг эвилел күрүневис бодунуң догуннап турарынга кыжаныышкынның ханы кризисте кирген бооп турар. Ниитилелде бүзүрел чок чорук, даартагы хүнден коргуушкун, боттарының өг-бүлелериниң чедимчелиг чоруу дээш, ажы-төлүнүң келир үези дээш айыылзыныышкын улам улгадып турар. Политиктиг күштерниң бот-боттарын көөр хөөн чок чорукка болгаш эптежип шыдашпазының эң кыдыкы хевирлеринге чедип турар чидиг удур-дедир сегиржип алыышкыннары, националисчи шугулдаашкыннарның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң кедерээни, мөзү-шынарларның кудулааны совет кижилерни дүвүредип турар.

Коммунистер, дыка хөй россиялылар РСФСР-ниң Компартиязы-биле боттарының идегелдерин холбаштырып, өңү келген дыка хөй айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар ниитилел-политиктиг организация кылдыр ону көрүп турарлар. Ынчангаш бистер оларның идегелин мегелээр эрге чок бис. Республиканың партия организациязы ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын илергейлээр база камгалаар, социалистиг идеалдарны, ниити кижизиг, үнелиг чүүлдерни бадыткаар херек кырында боттут политиктиг күш болур дээш долузу-биле шиитпирлиг. Ол социалистиг шилиишкинни боттандырарынга, бистиң Ада-чурттуң бурунгаар депшиирингe идепкейлиг идиг бээрин күзеп турар республиканың бүгү хамаатыларынга ажык.

РСФСР-ниң Компартиязы Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының чарылбас кезээ болганда, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин, СЭКП Уставын болгаш «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программының медеглелин удуртулга болдуруп турар. Ол ооң-биле чергелештир бодунуң туруштарын болгаш тактиказын тодарадырда бот-тускайлаң болур.

Республиканың коммунистери тургустунуп келген байдалдарда ниитилелди кризистен үндүрер, ооң социал-экономиктиг, политиктиг, идея-мөзү-шынар структураларын база институттарын эде тургустунуушкуннуң идеяларынга үндезилээш, шынар талазы-биле чаартыр төлээде, бүгү патриотчу, бурунгаар депшилгелиг күштерни сырый каттыштырарын бирги чергениң сорулгазы кылдыр салып турар.

ХАМААТЫ ТАЙБЫҢ БОЛГАШ НАЦИОНАЛ ЭПТЕЖИЛГЕ ДЭЭШ

Кол чүүл — чурттуң хай-халапче чылып кирип бар чыдарын соксадыры, ниитилел-политиктиг байдалды деңдески чогумчалыг болдурары бооп турар. Ынчангаш ону ооң соонда дедир шимчээшкин болдунмас кылдыр кылыр херек. **Революстут эде тургустунуушкунну чаартылганың агымынче угландырар, ол дээш бүгү-ле ёзулуг демократтыг күштерни сырый каттыштырар херек.**

РСФСР-ниң Компартиязы ону барымдаалааш, РСФСР-ниң улустарының болгаш национал-күрүне тургузугларының аразынга харылзааларны демократчыдарының чорудулгаларын бүгү хемчег-биле деткиир болгаш сайзырадыр, оларның чаа-чаа таарымчалыг хевирлерин дилеп тывар, эрткен үениң таарымча чок чүүлдерин чайладыр болгаш анаа үндезилээш, хөй националдыг күрүне болур ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн турар чоруун камгалаарынга идепкейлиг идиг бээр, чурттуң бүгү националдарының хөй талалыг эки тура ёзузунуң кады ажылдажылгазы дээш демисежир. **Бистер чүгле чаңгыс аай болгаш чаартынган Эвилелге тургаш, күштүг, хостуг-шөлээн болгаш бот-догуннаашкынныг болур бис.**

Улус депутаттарының Советтериниң улусчу эрге-чагырганың бүрүн эргелерин боттандырып чорударынга, ниитилел хөгжүлдезиниң шиитпирлеттинмээн чугула айтырыгларын ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр шиитпирлээринге идепкейлиг-биле дузалаар, бурунгаар депшилгелиг программаларны боттандырарынга идиг бээр.

Ажылчын болгаш тараачын шимчээшкиннерни калбартып хөгжүдеринге идиг бээр, оларның-биле кады ажылчы чоннуң эргелерин болгаш социал эрге-ажыктарын боттандырарынга, ажылчы чоннуң дээштиг социал камгалалын хандырып шыдаар аргалыг чаа-чаа ниитилел-бүдүрүлге хевирлерин дилээринге болгаш организастаарынга киржир.

Компартия, ооң эвилелчизи болгаш деӊ эргелиг политиктиг партнёру бооп турар Россия комсомолу-биле, социалистиг болгаш демократтыг угланыышкынныг өске-даа аныяктар организациялары-биле кады аныяктар айтырыгларын шиитпирлээринче, экономиктиг болгаш политиктиг тускайлаң чорукту тургузарынче, оларның бүгү социал бөлүктериниң камгалаттынган турарын хандырарынче болгаш деӊ эргелиг аргаларын боттандырарынче угланган политиканы чорудар. Бир эвес угаан-бодал болгаш күш-дамыр талазы-биле кадык-чаагай аныяк салгал чок болур болза, чурттуң келир үези чок болур.

Херээженнер шимчээшкиннериниң идепкейлиг калбарып хөгжүүрүнге, ниитилелдиң амыдыралынга херээженнерниң социал ролюн бедидеринге, күрүне болгаш ниитилел органнарынга оларның калбаа-биле төлээлеттиреринге идиг бээр. Херээженнерниң, өг-бүлениң байдалын экижидериниң, ие-чаштарны камгалаарының күрүне программаларын боттандырып чорударынга дузалаар. Партия комитеттеринге херээженнер ортузунга ажыл талазы-биле комиссияларны тургузар.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының эрге-ажыктарын, алдар-адын болгаш төлептиг чоруун камгалаары-биле хөй-ниитиниң күштерин каттыштырар. оларга амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының дугайында сагыш салыр. Оларның эрге-шөлээзиң кызыгаарлаар, пенсиялар талазы-биле, өске-даа социал хандырылгаларга кызамдаар хемчеглер алырын черле болдурбас. Кырганнарга хүндүткел чок болур болза, сайзырангай ниитилел дугайын бодаан-даа херээ чок.

Чепсектиг Күштерге болгаш корум-чурум камгалаар органнарга эде тургустунуушкунга, оларда бар айтырыгларны шиитпирлээринге идиг кылыр шериг албанныгларның, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар болгаш кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле бодунуң хүлээлгезин күүседип турар ажылдакчыларының социал эргелериң болгаш төлептиг чоруун камгалаары дээш туржур. РСФСР-ниң Компартиязы оларга кезээде улуг деткимчени көргүзер.

Россия Федерациязының бойдус байлактарын угаан-сарыылдыг ажыглаары болгаш катап тургузары дээш хөй-ниитиниң экологтуг шимчээшкиннеринге болгаш эгелекчи саналдарынга идепкейлиг киржир, ол айтырыгларны шиитпирлээрде тус черниң эрге-ажыын барымдаалаар чорукка удур демисежир, бойдус байлактарын узуткаанынга, агаарның, суг хөөлбектерин хирлендиргенинге, черниң хөрзүнүн ядаратканынга буруулуг ажылдакчыларның хуузунда харыысалга хүлээп турарын чедип алыр.

Өске эвилел республикаларның националдар аразының месилдежиишкиннери бооп турар зоналарында чурттап турар РСФСР-ниң улустарының төлээлекчилериниң азы дескеннерниң байдалынга таварышканнарның амы-тынын, хамааты эргелерин болгаш эт-хөреңгизин камгалаарынче [illegible]ган дүрген болгаш бүгү талазы-биле хемчеглерни хүлээп алырын негээр, оларның таварышкан чидириглерин эгидерин чедип алыр. Россия кымга-ла төөгүден бээр төрээн чурту бооп турарыл, оларны түрегделге арттырбас бис.

Материалистиг мировоззрениениң туруштарынга хевээр артпышаан, шажын-чүдүлге организацияларының амыр-тайбың, ачы-буянныг чорукче болгаш культура-чырыдыышкынче угланган ажыл-чорудулгазын деткиир, мөзү-шынарның болгаш кижизиг чоруктуң четпестерин чок кылыр дээш, оларның-биле кады ажылды чорудар.

Чурттуң социалистиг чаартылгазынга сонуургалдыг даштыкыда чаңгыс чер-чурттугларны Россия Федерациязында боттандырып чорудуп турар эде тургустунуушкуннуң ажылдарынга киржир кылдыр чалавышаан, оларның-биле боттуг харылзааларны тудуп тургузар.

Республиката болгаш чуртка-даа хамааты чөпшээрежилгени чедип алырының болгаш ажыл-херектерниң байдалын чогумчалыг болдурарының аргаларының дугайында айтырыгларны кады көөрүн, эде тургустунуушкунну, бистиң төөгүлүг үнелиг чүүлдеривисти деткиир демократтыг күштерниң эвилелин тургузарын, хоозун, меге чулчуруушкуннарга болгаш оларның өөскүдүкчүлеринге, улустар аразынга бүзүрешпес болгаш удурланчыр чорукту нептередиринге удур кады хөделириң бүгү политиктиг партияларга, шимчээшкиннерге болгаш организацияларга коммунистер сүмелеп турар.

ЭКОНОМИКТИГ, СОЦИАЛ БОЛГАШ ПОЛИТИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАРНЫ ҮНДЕЗИНИ-БИЛЕ ЧААРТЫРЫНЧЕ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң социалистиг шилип алыышкынының угланыышкынын ёзугаар рынок харылзааларынче шилчииириниң, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының, кижини кижиниң мөлчүүр чоруун болдурбас, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының хоойлу ёзугаар деӊ эргелиг болур болгаш чаржалажыр аргазын берип турар экономиканың ажыктыг структуразын хевирлеп тургузарының дугайында шиитпирлерин амыдыралга быжыг туруштуу-биле боттандырып чорудар. Бистер рынокче шилчииириниң утказы кижилерниң инициативаларын болгаш ажыл-ишчи идепкейин хостуг болдурары, анаа үндезилээш, ниитиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүүн бедидери, хамааты бүрүзүнүң ак сеткилдиг ажылы-биле бодунга болгаш бодунуң өг-бүлезинге амыдыралдың төлептиг деңнелин болгаш шынарын хандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур деп көрүп турар бис.

Эң чоокку үеде кол сорулга — экономиктиг байдалды деӊ-дески, чогумчалыг болдурарынга бүгү хемчег-биле идиг бээри, ажыл-агый харылзааларын катап тургузарынче угланган хемчеглерни боттандырып чорударынга идепкейлиг киржири, кереэде айыттынган сагылга-чурумну сагыыры, чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидери, садыгга, транспортка корум-чурумну тургузары, ажыл-агыйжы эвес чорук, планнарны үскени болгаш албан-дужаалды соора ажыглааны дээш харыысалганы бедидери чугула.

Чогумчалыг саң-хөө саарылгазын катап тургузарынга, акшаның үнезиниң кудулаарынга удур дээштиг политикага үндезилээш, коммунистер хереглел рыногунда байдалды экижидериниң, экономиканы чогумчударының талазы-биле ажылга идепкейлиг киржир ужурлуг.

Корум-чурумну быжыглаарың болгаш чоннуң эрге-хоойлу кижизидилгезин организастаарының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырын чедип алыр. Ол болза республиканың бүгү партия организацияларының эң чугула херээ деп санаар.

РСФСР-ниң Компартиязы хөй хевир-тургузуглуг экономикаже угланыышкынны, өнчүнүң коллективтиг хевирлерин колдут барымдаалавышаан, ону күрүнеден чарарының янзы-бүрү хевирлерин деткип турар. Профэвилелдер күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери-биле кады ажылчы чоннарга, оларның эрге-ажыктарынга эң таарымчалыг өнчү хевирлерин шилип алырынга болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының анаа дүүшкен аргазын организастаарынга идепкейлиг дузалаарын партия организацияларынга сүмелеп турар. Күрүне бүдүрүлгелериниң эт-херекселдери күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзү кылдыр өртээн эгитпейн дамчыттынган турар.

Черни болгаш бүдүрүлгениң өске-даа чепсек-херекселдерин өнчү болдурарының дугайында айтырыгны чүгле бүгү улустуң референдумунга үндезилээш, шиитпирлээр ужурлуг.

РСФСР-ниң Компартиязы черни садып-саарарынга болгаш хуу өнчү кылдыр хүлээдип бээринге удур демисежир, тараачыннарның ажыл-агыйны чорударының хевириң тодарадып шилиир болгаш бодунуң кылган ажылының түңнелдерин канчаарын шиитпирлээр онза эргезин, колхозтарга, совхозтарга, тараачын болгаш хуу ажыл-агыйларга, оларның кооперативтеринге болгаш каттыжыышкыннарынга деӊ экономиктиг аргаларны тургузарының эргежок чугулазын камгалаар.

РСФСР-ниң Компартиязы экономиктиг харылзааларны үндезини-биле чаартырының сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээри-биле дараазында чүүлдерге идиг бээр:

— улус ажыл-агый комплекизин хөгжүдеринге, чаӊгыс аай эвилел рыногун хевирлеп тургузарынга;

— Россия Федерациязының, ооң девискээрлер, национал-девискээрлер тургузугларының боттуг экономиктиг тускайлаң чоруунга, хоойлуга дүүштүр бүгү деңнелдиг бот-башкарылганың тургустунарынга;

— эрге-хоойлу, экономиктиг болгаш саң-хөө-чээли таарыштырылгаларын, республиканың, ооң регионнар бүрүзүнүң улус ажыл-агыйын хөгжүдерин планнаарын идепкейлиг ажыглаарынга. Көдээниң социал чаартылгазынга, кайы-даа талага ажыктыг харылзааларга үндезилээш, хоорайларның күш-ажылчы коллективтериниң анаа бүгү талалыг дузалажырынче онза кичээнгейни угландырар. Регионнарның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин деңнээри-биле Республика фондузун тургузары таарымчалыг деп санаар.

Күш-ажылдың чурттар аразынга хуваалдазынга болгаш кооперастаашкынынга РСФСР-ниң экономиказының калбаа-биле киржиринге, ону делегей рыногунга киириштиреринге, бүдүрүлгелерниң дорт даштыкы экономиктиг харылзааларын калбартырынга, республиканың база ооң чурттакчыларының национал эрге-ажыктарының магадылалын хандырбышаан, ажык экономиктиг зоналарны тургузарынга Компартия идиг бээр.

РСФСР-ниң Компартиязы ажылчы чоннуң бүгү кезектеринге, ылаӊгыя ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның эң массалыг бөлүктеринге хамаарыштыр **социал чөптүг чорукту быжыглаары дээш,** чоннуң кошкак камгалаттынган кезектериниң эрге-ажыктарын чайгылыш чок хандырарын боттандырары дээш, ажылдаар чаа-чаа черлерни тургузары, ажылдан хостаттынган ажылдакчыларны профессиялар аайы-биле белеткээриниң, немей өөредириниң болгаш ажылга кииреринин калбак программаларын чорудары дээш **кызымаккай демисежир.**

Партия комитеттери, эге организациялар:

— амыдыралдың кадык хевирин тургузарының, медицина хандырылгазының, кадыкшыдылга фондуларының албан черлериниң ажык болуруну, страхование медициназын, күш-культураны болгаш спортту, ажылчы чоннуң бүгү-ле хостуг үезиниң хевирлерин хөгжүдериниң инициаторлары болур;

— бюджет курлавырларын таарыштыр хуваарының, бүдүрүлгелерниң, хөй-ниити организацияларының акша-хөреңгизин болгаш чоннуң хууда акша камналгаларын киириштирип тургаш, чурттаар бажыңнар тудуун калбартырынга; ниитилелдиң эвээш орулгалыг кезектерин, хөй уруглуг өг-бүлелерни болгаш шериг албанныгларны, башкыларны, эмчилерни, эртемниң, культураның ажылдакчыларын болгаш Чернобыль авариязынга таварышканнарга чуртталга бажыңнарын тудуп, хандырарының тускай программаларын ажылдап кылгаш, боттандырып чорударынга; тудуг материалдарының болгаш тудуг индустриязының үлетпүрүн ол сорулгаларже эде углаарынга идиг бээр;

— **Чепсектиг Күштерни кызырганындан курлавырже халаан, ол ышкаш камгалал адырларының угланыышкынын өскерткенинден хостаттынган хамаатыларның социал камгалалының талазы-биле күрүне программаларын хүлээп алырын болгаш хажык чокка күүседирин чедип алыр.**

Хөй партиялыг чорукту, күш-ажылчы коллективтерден, чоннуң бүгү кезектеринден улус депутаттарының Советтеринге төлээлеттиреринин калбартырының эргежок чугулазын барымдаалааш, ооң ёзулуг бүгү-улусчу байдалын магадылаары-биле **Компартия соңгулда системазының реформазының дугайында хоойлужудулга инициативазын үндүрер.** Ол социалистиг болгаш демократтыг уг-шигни тудуп турар өске-даа күштер-биле соңгулда мурнунуң блоктарынга каттыжып кирерингe база олар-биле дугуржулгалар чарарынга белен.

Бүгү деңнелдерниң Советтеринге коммунистерниң төлээлелгезин калбартырын демократтыг үндезинге чедип алыр дээш туржур.

Тургузукчу күштерни каттыштырып турар депутат бөлүктерин болгаш фракцияларын коммунистер деткиир болгаш оларның составынга кирер. ооң сорулгазы болза:

— хоойлужудулга болгаш өске-даа инициативаларны үндүрер, концепцияларны болгаш шиитпирлер төлевилелдерин ажылдап кылыр, оларны массалыг чугаалажып көөрүн организастаар;

— өске партияларның болгаш хөй-ниити шимчээшкиннериниң кирип турар төлевилелдериниң болгаш программаларының экспертизазын база үнелелин кылыр, чоннуң негелделеринге дүгжүп турарларын деткиир;

— ажылчы чоннарның эрге-ажыктарын кызып-кыйып турар шиитпирлер хүлээп алырын болдурбас.

Удурланыышкын акцияларын база кампанияларын чорудар, соңгукчуларының бүзүрелин хандырбаан депутаттарны, ооң иштинде СЭКП кежигүнү депутаттарны, дедир кыйгыртыр талазы-биле ажылды чорудар, албан-дужаалдыг кижилерниң күүсекчи органнарны халаарын, дүжүрерин, харын-даа кайы-бир Советти тарадырын болгаш чаа соңгулдаларны чарлаарын негээр эргени партия организацияларынга арттырып турар. Коммунистер саны эвээш болган Советтерге олар боттуг оппозицияның ролюн күүседир.

Күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдериниң, ажылчын комитеттерниң, тус чер бот-башкарылгазының чөвүлелдериниң, соңгукчулар клубтарының болгаш каттыжыышкыннарының, ажылчы чоннарның идепкейи-биле тургустунган улус эрге-чагыргазының өске-даа хевирлериниң хөгжүүрүнге болгаш быжыгарынга идиг берип дузалаар.

Үзел-бодалы, бүзүрели, партияга, кайы-бир нацияга хамааржып турары дээш кижилерни истеп сүрериниң бүгү-ле хевирлеринге удур шиитпирлиг туржур.

Республика эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганың концепциязын ажылдап кылырының, кижиниң эргелерин камгалаар төптү тургузарының инициативазын идип үндүрер. Бистер кижилер аразында харылзааларга ёзулуг коллективчи чорукту, бот-боттарынга дузалажылганы, эки сеткил-күзелдиг болгаш ачы-буянныг чорукту тургузуп бадыткаары дээш туржуп турар бис.

Россия Федерациязының коммунистери Совет Эвилелиниң чарылбас кезээ болур РСФСР-ниң суверенитеди дээш, Эвилелдиң чаа керээзи база республикалар керээлери дээш туржуп турар, оларга үндезилээш, чон бүрүзү бодунуң күрүнежидилге хевирин бот-тускайлаң шилип алыр.

Бүгү национал-девискээр тургузугларының болгаш боттарының күрүнежидилге хевири чок бүгү улустарның эргелерин, оларның республиканың дээди органнарынга төлээлелгезин деткиири дээш РСФСР-ниң Компартиязы туржуп турар. Эвээш санныг улустарның дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын камгалап турар хемчеглерниң ниити республика программазын ажылдап кылырын саналдап турар.

УГААН-БОДАЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БАЙЛАК НИИТИЛЕЛЧЕ

Республиканың улустарының, ооң хамаатызы бүрүзүнүң угаан-бодал аргаларын бүгү талалыг ажыдар сорулга-биле РСФСР-ниң Компартиязы коммунистерниң өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле ажыл-чорудулгазынга дараазында эң чугула угланыышкыннарны тодарадып көрүп турар:

— улус өөредилгезин демократчыдар, республиканың улустарының хөй националдыг культуразының дөстери болгаш чаңчылдары-биле ооң харылзаазын быжыглаар, делегейниң эң эки деңнелинге ооң соксаал чок хөгжүлдезин хандырар, өөредилге черлериниң янзы-бүрү хевирлериниң бот-тускайлаң чоруун бадыткаар болгаш калбаа-биле ажыглаар, национал школаны хөгжүдер, педагогика эртеминге болгаш практикага чогаадыкчы идепкейни деткиир;

— эртемге хостуг ажыл-чорудулганы бүгү аргалар-биле деткиир, ону албадаашкынның бүгү-ле хевирлеринден камгалаар, автор эргелерин болгаш угаан-бодал өнчүзүн камгалаар, политиктиг база эргелеп башкарылга шиитпирлерин хүлээп алырда эртем экспертизазынга даяныр. Россия Федерациязының хөгжүлдезиниң стратегиязының теоретиктиг үндезиннерин ажылдап кылыр, академилиг, дээди өөредилге чериниң база адырлар эртеминиң интеграциязын хандырар төп кылдыр Россияның эртемнер академиязын катап тургузар. эртем-техниктиг база гуманитар делегей харылзааларын үндезини-биле сайзырангайжыдар;

— бот-онзагай, хөй националдыг культураны, улустуң чогаадылгазын, фольклорун катап тургузар болгаш хөгжүдер. Россия Федерациязының улустарының төөгүзүнүң болгаш культуразының тураскаалдарын камгалаар болгаш катап тургузар. Ном үндүрер болгаш библиотека херээн калбартыр, музейлер четкизин көвүдедир, патриотчу кижизидилгениң үндезини болур чурт шинчилел шимчээшкинин организастаар, культура-чогаадылга ажылын найысылалдыы болгаш кыдыг черлерни деп ежегээр ылгаар чорукту болдурбас, культура байлактарын шиңгээдип алырынга деӊ аргаларны тургузарынга идиг берип дузалаар;

— биче хоорайларны болгаш суурларны катап тургузарының программаларын ажылдап кылыр болгаш боттандырар, девискээрлерниң, хамыктың мурнунда Кара хөрзүннүг эвес зонаның, Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң культура талазы-биле аргаларын немей хөгжүдер. Россия Федерациязында чурттап турар улустарның угаан-бодал талазы-биле бот-боттарын байлакшыдары-биле төптерни болгаш ниитилелдерни тургузар. РСФСР-ниң эвээш санныг улустарының культуразын, дылын болгаш хүн-бүрү чаңчылчаан амыдыралын камнап камгалаар;

— башкының, культура ажылдакчызының, эртемденниң ажылдаар болгаш амыдыраар байдалдарын экижидер, рыноктуң идепкейжээн байдалында оларның социал камгалалын идепкейлиг хандырыл турар эң дүрген хемчеглерниң системазын ажылдап кылыр болгаш шиңгээдир.

Чогаадылганың хостууң камгалаар болгаш талантыны камнаар. Салым-чаянныг аныяктарны тускай салган сорулга ёзугаар дилеп тывар. оларның аргаларын хөгжүдериниң, оларны Ада-чурттуң эрге-ажыы дээш долузу-биле ажыглаарының аргаларын тургузар.

РСФСР-ниң Компартиязы культураны, угаан-бодал амыдыралының бүгү адырларын коммерцияже шилчидеринге шиитпирлии-биле удур туржуп турар, өөредилгени, эртемни болгаш культураны акшаландырарын кызырарын шын эвес деп санап турар болгаш оларны республика болгаш чер-чер бюджеттериниң күсели-биле мурнады акшаландырарын, бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң акша-хөреңгизин олче киириштирерин, хөй-ниитиниң ачы-буян болгаш өске-даа фондуларын тургузарын чедип алыр дээш туржур.

ПАРТИЯНЫ ДЕМОКРАТЧЫДАРЫ ДЭЭШ

Бир эвес үениң байдалынга дүгжүп турар политиктиг болгаш угаан-бодал-мөзү-шынар овур-хевирни чедип алыр болза, бир эвес партийжи массаларның эрге-чагыргазын хандырар болгаш ажык, демократчы болур болза, ажыл-ишчи бүрүзүнүң эң чугула хереглелдери-биле холбашкан тодаргай сорулгаларны шиитпирлеп шыдаар болза, **РСФСР-ниң Компартиязы чоннуң анаа бүзүрелин быжыглап ап шыдаар.**

РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазы ажыкчарлыг чоруктуң үндезининге тургустунар. эртемниң, делегейниң депшилгелиг культуразының түңнелдеринге болгаш чедиишкиннеринге гуманисчи үнелиг чүүлдерге, массаларның национал-культура чаңчылдарынга болгаш оларның угаан-бодал эрге-ажыктарынга даяныр.

Партияның иштики амыдыралын демократчыдарының кол-кол чүүлдери болза:

— партия эге организацияларының эргелерин калбартыр, бот-тускайлаң чоруун болгаш политиктиг идепкейин бедидер, партийжи эш хуузунуң байдалын, бодалдарының болгаш шүгүмчүлелдиң хостууң быжыглаар. партия ажылынга хөй-ниити эгеин хөгжүдер;

— салгалдарның уламчылалдыг болурунуң дугайында, партияның хоочуннарының дугайында доктаамал сагыш салыр;

— социализмниң идеяларынга бердинген чаа кижилерниң, аныяктарның партияже кирерин хандырар;

— партияны боттарының үүлгедиглери-биле бужартадып турарлардан, анаа таарышпас идеялар туружунче херек кырында шилчээннерден партийжи хүрээлелни арыглаар;

— кадрлар-биле тодаргай сорулгалыг ажыл, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың органнарынга ажылдаарынга сүмелеп кииррери-биле чаа ёзу-биле бодап база ажылдап шыдаар. эртем-билиглиг болгаш эрес-кежээ, төлептиг коммунистерден болгаш партия кежигүнү эвестерден курлавырны белеткээр.

Үзел-бодал дээш чөптүг эвес болгаш ылгай көөрүнүң бүгү-ле хевирлеринден коммунистерни база ол ышкаш янзы-бүрү шимчээшкиннерниң болгаш организацияларның төлээлекчилерин камгалаарынга «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң берген аргаларын болгаш массалыг информация чепсектерин ажыглаар.

Коммунистер күш-ажылчы коллективтерге салдарын камгалап арттырар болгаш боттарының ат-алдарын бедидер ужурлуг. Ооң-биле кады чурттап турар черлериниң аайы-биле партия организацияларын көскүзү-биле быжыглаары чугула. Девискээрлер аайы-биле үүрлер тус черниң бот-эргелелиниң ажылынга, социал болгаш экологтуг хемчеглерни боттандырарынга киржир. Соңгулда мурнунуң демиселинге оларны дамчыштыр коммунист-кандидаттар дээш агитацияны чорудар. Ындыг организацияларга чонну сонуургадып кээр болгаш социал чогаадыкчы чорукту, пропаганда ажылын, янзы-бүрү чугаа-харылзаа кылырын, культурлуг дыштанылга организастаарын катай-хаара кылып шыдаар аргалыг бот-тускайлаң черлерни, ниитилел-политиктиг клубтарны болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны тургузар.

РСФСР-ниң национал-девискээр тургузугларының партия комитеттериниң статузун бедидери. эргелериң болгаш бот-тускайлаң чоруун калбартыры чугула. Эвилелдешкен республикаларның компартиялары-биле быжыг болгаш доктаамал кады хөделиишкинни организастаар: кады тургускан программаны ажылдап кылыр, дуржулга солчуушкунун чорудар. Бодунуң организациязының интернационалчы алыс утказын илергейлевишаан, РСФСР-ниң Компартиязы өске республикаларның мораль талазы-биле куду көрдүрүп, кыстырып турар коммунистеринге болгаш хамаатыларынга эп-сеткил каттыштырылгазын илередир. оларга деткимчени көргүзер.

Хүлээп алыр шиитпирлерни баш удур хынамчалыг ажылдап кылыр сорулга-биле чугула-чугула ниитилел болгаш политика айтырыгларының талазы-биле ниити партийжи дискуссияларны болгаш референдумнарны чорудар. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының чанынга партия эге организацияларының секретарьларының Бүгү-эвилел чөвүлелин тургузар.

Партияның чаартынган бот-тускайлаң контроль органнары партийжи массаларның эрге-чагыргазының ажыктыг чепсээ болган турар ужурлуг. Партийжи контроль кижиге чүдүүр эрге-дужаалын кара туразында ажыглаар, чашпаалаар. хоозун сөстер чугаалаар, сөс биле ажыл-херекти карыштырар, бюрократсыыр, бөлүглежир, ийи янзы моральдыг болур дээн ышкаш бак чүүлдерге удур демиселдиң дээштиг чепсээ болур.

Коммунистер чүгле бодунуң идеологиязын нептередир дээш туруппайн турар, ындыг болзажок, кижиниң үзел-бодал туружун медерелдии-биле шилип алырынга, социалистиг бодалдың, коммунистиг идеалдың байлактарын шиңгээдип алырынга болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыры чугула деп санап турар. Күзелдиг бүгү кижилерге ажык клубтарны, лекторийлерни, курстарны ажыдар. Партияның албан черлерин коммунистерге, чонга ажыктыг кылдыр база бүгүдеге хөй-ниитиниң ажык төптерин тургузарынга ажыглаар. Идеологтуг салдар чедирер бүгү чепсектерни экономиктиг реформаның чугулазын тайылбырлаарынче, рынокка удур билиишкинни ажып эртеринче угландырар. Экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге чаа көрүүшкүннерни пропагандалаар талазы-биле информация-консультация төптерин кады тургузарын анаа сонуургалдыг күрүне болгаш хөй-ниити организацияларынга саналдап кирер.

(Төнчүзү 2-ги арында).

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ КОЛУГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Партияның эртем-шинчилел болгаш өөредилге албан черлерин, хөй-нииитиниң санал-оналын өөренип көөр системаны хөгжүдер болгаш быжыглаар. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының чанынга эртем-шинчилел болгаш политиктиг өөредилгениң төвүн тургузар. Ниитилел хөгжүлдезиниң теориязының, социалистиг бодал төөгүзүн перспективтиг шинчилээринге, ССРЭ-ниң Коммунистиг партиязының төөгүлүг дуржулгазын чогаадыкчы өзү-биле анализтээринге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының фондузун тургузар.

Антикоммунизмниң көдүрлүп келген чалгыынга В. И. Ленинниң адын болгаш херээн, Октябрьның төөгүлүг улуг чаалап алыышкыннарын куду базып, бактаар дээн оралдажыышкыннарга удур РСФСР-ниң Компартиязы политиктиг методтарны ажыглап тургаш, демисежир апаар.

Парлалга дугайында ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр парлалга тургузукчузунуң хүлээлгелерин бодунга алгбышаан, массалыг информацияның партийжи чепсектериң — ном үндүрер черлерин, солуннарны болгаш журналдарны, ооң иштинде бичии уругларга, аныяктарга солуннарны, журналдарны тургузуп парлаар, регионнарның, хоорайларның, районнарның солуннарын, хөй тиражтыг солуннарны парлап үндүреринге дузалаар. Партия комитеттериниң телерадио албанын тургузар. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш чер-черниң партия комитеттериниң чанынга парлалга төптерин болгаш парлалга бөлүктерин, а улуг индустрия база эртем төптеринге бар аргаларны барымдаалавышаан, партийжи информация агентилелдерин ажыдар. Партия комитеттериниң болгаш парлалганың партийжи органнарының харылзаазын сырый кады ажылдажылганың, идегежир чоруктуң болгаш эш өзүзүнүң принциптеринге үндезилеп тургузар.

Чер-чер Советтери-биле, күш-ажылчы коллективтер, партияның программалыг сорулгаларын деткиир хөй-нииити организацияларны, шимчээшкиннер-биле демнежип алгаш, ном үндүрер черлерни, полиграфия бүдүрүлгелерин, акционерлиг ниитилелдерни база парлалга үндүрүлгелерин кады тургузарын деткиир.

РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын массалыг информацияның бүгү чепсектери ак сеткилдиг, долузу-биле чырыдар, **шынны бадыткаарының, хамааты болгаш национал эптежилгени чедип алырының, харыысалгалыг чорукту күштелдирериниң, тургузукчу күш-ажылдың алдарын бедидериниң чепсээ кылдыр ажык-чарлыг чорукту хөгжүдери дээш туржуп турар бис.**

Партийжи эт-хөреңгини ажык-чарлыы-биле дансылап бүрүткээри, ону күрүнениң эт-хөреңгизинден аңгылаары, ооң-биле холбаштыр тургустунуп келир эрге-хоойлуга хамаарышкан айтырыгларны хүлээп алдынган хоойлуларга үндезилеп шиитпирлээри эргежок чугула деп, коммунистер санап турар. РСФСР-ниң Компартиязының материалдыг баазазын буянныг сорулгаларга, ооң иштинде сталинчи шаажылалдарга таварышкан кижилерге, дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтеринге, Чернобыль халавындан качыгдааннарга дуза көргүзеринге ажыглаар. Республикага культураны, уран чүүлдү болгаш эртемни сайзырадырынга идиг бээр тускай фондуларны, шанналдарны болгаш стипендияларны, партияның эзээш хандырылгалыг хоочуннарынга дузалаар фондуну РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зы тургузар.

РСФСР-ниң улустарының, оларның төөгүзүнүң, культуразының, эрткен, амгы болгаш келир үезиниң айтырыгларының дугайында даштыкыда шын билиишкинни тургузарынга идиг бээр калбак чугаалажыышкыннарны РСФСР-ниң Компартиязы даштыкының коммунистиг, социалистиг, социал-демократтыг болгаш өске-даа партиялары-биле база шимчээшкиннер-биле кылыр.

• • •

Эштер коммунистер!

Идепкейлиг ажылдаарының үези келген.

Бистиң алыс сорулгавыс — чурттуң социалистиг келир үезин, Россия Федерациязының улустарынга телептиг амыдыралды, социал чөптүг чорукту болгаш чоннуң өзүлүг эрге-чагыргазын бадыткаарынга үндезилээш, оларның угаан-бодал сайзыралын хандырары-дыр.

Чаагай үре-түңнелдиг, чымыштыг ажылдаарынга күжүн харамнанмазынче коммунистерни РСФСР-ниң Компартиязы кыйгырып тур! Бистиң Ада-чуртувусту, хостуг, демократтыг ниитилелге амгы база келир үениң салгалдарының чаагай чоруун үнелээр бүгү кижилер ону тургузар дээш эң белик үре-түңнелдиг ажылдаарынче оларны кыйгырып тур бис.

• • •

Бүгү деңнелдерниң партия организациялары бодунуң ажылының тодаргай угланыышкыннарын болгаш планнарын ылаптыг бодап чогаадырынга ажыглаар кылдыр бо документини оларга чорудуп берген болгаш ындыг тодаргайлаашкынны кылырда, тус черниң байдалдарын, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын барымдаалап көөрүн сүмелеп тур бис, ынчаарга документ болза, дараазында ээлчеглиг съездиге чедир күштүг болур.

«ШЫННЫҢ» ДИСКУССИЯ ИНДИРИ

«Шын» солун бо айтырыг талазы-биле эртемденнерниң, юристерниң санал-оналын илередип, дискуссия-ужуражыышкынны организастаан. Күрүне болгаш эрге-хоойлу, экономика болгаш рынокче шилчилге айтырыгларын колдады орта чугаалашкан.

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ СУВЕРЕНИТЕДИ. ОЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ? (САНАЛ-ОНАЛДАР)

Н. А. ОНДАР. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссия даргазы: Күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин солуннарда парлаан. Декларация дээрге күрүнениң политиктиг, социал-экономиктиг тургузуунуң кол принциптериниң дугайында медеглел. Суверенитет болза, республиканың хоойлуларының колдай күштүг болуру болур. Мооң мурнунда хоойлужудулга системазы чедир ажылдап кылдынмаан турган, үстүнден келген хоойлуларны дүжүрүп бижиириниге ой турган бис. Ону ам чаартып, хөгжүдери негеттинип турар.

Бо төлевилелди тургузарынга киришкен кижи мен. Аңгы-аңгы саналдар кирген. Чүгле республиканың адынга хамаарыштыр безин янзы-бүрү бодалдар бар. Чоннуң санал-оналын алыры-биле төлевилелди ынчангаш парлаан. Хөгжүлдениң деңнелин, эрткен төөгүнү база барымдаалаары чугула.

Айтырыг: Автономнуг республикаларның дуржулгазындан чүнү ап болурул? АССР-лер Эвилелдиң азы РСФСР-ниң субъектизи болур бе?

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА, республиканың күрүне арбитри: Эвилелдешкен күрүнелер дээрге боду арынныг бот-догуннаан, деӊ эргелиг күрүнелер болур ужурлуг. Оларның эвилели — эки туралың эвилели. Эвилелдиң деӊ эргелиг субъектизи болуп кирерде, ол боду тодараттынар алаар, ылангыя эргелерин база хүлээлгелерин. Бо бүгү Декларацияга кирер ужурлуг.

Эвилел республикаларның төлээлери-биле констультацияларны чорудуп, чаа күрүне эрге-чагыргазы кандыг болурул. Эвилел-керээзин канчаар тургузарыл дээрзин сүмележип турар. Дискуссия чоруп турар.

Айтырыглар хөй болуп турар. «ССР Эвилели биле Федерацияның субъектилериниң аразында эргелерни кызыгаарлаар дугайында» ССРЭ Хоойлузунда автономияларны федерация эвилелиниң субъектилери деп айыткан. Ынчангаш автономиялар ССРЭ-ниң субъектилери болур. Бо Хоойлу ССРЭ биле ооң субъектилериниң аразында керээ чарарынга үндезин болур. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы ол Хоойлуну ажыглаарының дугайында доктаалды хүлээп алган.

Автономия деп сөс ам шуут республика аттарындан дүжүп турар апарган. Эргелерниң чамдыызын эвилелче, чамдыызын РСФСР-же дамчыдар деп турар. Кады кылыр хөделиишкиннерни кандыг болурул? Бо бүгүнү боттандырарының механизмнери ам-даа билдинмес артып турар. Республикаларның эргези чүүлдерин шупту долу ажыглаан турар болза эки. Декларация хүлээп алыры дээрге юридиктиг тургустунуп алыры, а ында айыткан программаны күүседиринге чылдар негеттинер.

Россия Декларация хүлээп алган. Ында кирип турар автономнуг республикалар ону база хүлээп ап турар. Ол субъектилер боттары тодараттынып алгаш, ооң соонда Россияга кирер-кирбезин шиитпирлээр турган. Чамдык республикалар эвилелдешкен апарган, чамдыктары Россияның составынга кирбейн, дорт ССРЭ-ге кирер деп-даа турар. Айтырыглар-ла хөй. Бир эвес өске областар база ындыг негелделиг апарза. Тыва харын күрүне тургузуглуг-дур. Новосибирск, Хакасия канчаарыл? РСФСР ынчангаш суверенитеттиг болурунуң мурнунда баштай субъектилерин тодарадыр турган.

Айтырыг: РСФСР канчаарыл?

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Ол дээрге буураашкын база эвес. Субъектилерни тодараттынмаанда, канчаар керээ чарарыл? Ленин чугаалаан болгай, каттыжар мурнунда аңгылангаш, кандыг сорулгалыын ылавылап аар, оон каттыжар.

Н. А. ОНДАР: Автономиялар РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң субъектилери болур.

С. М. БИЧЕ-ООЛ, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы: Ийе, кайызының-даа болур, ону Декларацияга айтыр болза эки-дир.

К. С. КҮЖҮГЕТ: ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы: Чок. РСФСР-ниң...

Ю. Л. АРАНЧЫН ТДЛТЭШИ-ниң директору: «Правда» солунга эртемденнер янзы-бүрү бодалдарын илередип турду ийин. Бутенкнуң бижип турары-биле алырга, автономияларның эргелериниң чамдыызын төпче берип турган, анаа сылдаглааш, оларга хосталга бербейн турган деп бижип турар. Ынчангаш бир эвес чамдык эргелерни төпче дамчыдар чүве болза, төп ведомстволар, министерстволар ону мурнунда ышкаш соора ажыглай бербес кылдыр чүнү канчап болурул?

Сталинниң нация дугайында тодарадылга берип турарында девискээри нииити, культуразы нииити деп үндезилеп турар. Ол амгы үеде догма апарган хевирлиг. Чүгле тодаргай нация ап турар болза кызыы. Бир эвес Тываның суверенитединиң дугайында чугаалаар болза, ол бистиң республикада чурттап турар чеден хире нацияның суверенитеди, ССРЭ-де кижилерниң хосталгазы нацияларның эргезинден улуг турар ужурлуг.

Декларация төлевилелинде даштыкы чурттар-биле керээ чарып ап болурун айтып тургаш, кандыг делегей эргелерин ажыглаар дугайын, ону сагыырын ыттавайн барган. Шаанда Тыва Арат Республика анаа ат кырында долу эргелиг күрүне турган. Документилерден алгаш көөрге безин Моол-биле садыглажырын Россиядан чөпшээредип турган.

Н. А. ОНДАР: Делегей эргелерин киирзе эки боор харын, чүге дизе делегей туризмин база хөгжүдер апаар болгай.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА. Нарын чүве ону боттандырар хемчеглер болур. Эвилелге кирерин база кежигүннер шупту шиитпирлээр. Практика дыка хөй немелделерни киирери чадапчок.

Ю. Л. АРАНЧЫН: Экономика талазы-биле Эвилел керээзинде пунктуларны шупту күүседир апаар. Бир эвес Татария ышкаш болза, мону бээр бис дээш хүлээнип алгаш күүседиптер. Тыва канчаарыл? Аграр район, чиг эт берикчизи турган-дыр. Ону эш-биле кылбаан деп бодаар мен. Черле хөгжүлдениң деңнелиниң шаа ындыг турган. Тывага колхозтардан аңгы бүдүрүлгелер кылыптар дээрге, бааза-даа, кадрлар-даа чок турган. Школадан эгелээш, кадрларның белеткелиниң шынарын экижидип, чаа байдалдарга ажылдап шыдаар ындыг мергежилдиг кадрларны белеткээри чугула.

К. С. КҮЖҮГЕТ: Суверенитет бөдүүн билиишкин-дир. Даштыкы, иштики айтырыглар талазы-биле долу эргелиг хамаарышпас күрүне турбаан. Кыдат, Моолдуң дарлалындан эгелээш, амга чедир политика, экономика, садыг талазы-биле хамаарылгалыг турган. Чамдык улус Тыва аңгы туруп шыдавас деп турарынга чөпшээрешпес мен. Ол бот-башкарылга, бот-догуннаашкын принциптеринге дүүшпес. Декларация составтап үнүп болурун айыткан-даа болза, канчап баар, ында коргунчуг чүве чок. Айтырыгны ынчаар тургузарын анаа чүүл деп көөр херек.

Экономиканы алырга, 1921 чылдан 1935 чылга чедир ТАР совет валюта ажыглаттынып турган. 1936 чылда банкыны тургузуп, акшаны үндезилээн.

Бүдүрүлге черлери шупту Совет Эвилелинге хамааржып турган. 1944 чылдың мурнунда экономика багай эвес хөгжүп турган. 1940—1943 чылдарда саң-хөө баазазы 5692,7 муңдан 13608,9 муң акшага чедир өскен. Бот-догуннаашкынның экономиктиг баазазы ынчан тургустунуп кел чыткан. Бүгү-ле политиктиг, социал-экономиктиг, ажыл-агый айтырыглары ССРЭ-ниң нииити политиктиг структуразындан хамааржып, анаа чагыртып турган.

Өскээртен дуза чокта, дотация түңү 150—300 миллион чедип турда, бот-догуннаашкын айтырыы шиитпирлеттинмес деп, республиканың удуртукчулары, депутаттар, чамдык эртемденнер санап турар. Бүгү арга-күжүвүстү, эртем-угаанывысты, чонувусту хаара тудуп, ажыл-агыйны орулгалыг орукче башкарар болза, экономика сайзырап болур. Ылангыя мал ажылын хөгжүдүп, оон продукциязын тус черге болбаазырадыр, чиг эттиң бүгү хевирлерин чиик өртекке садарындан ойталаар болза, дотация чокка чурттап шыдаар арга бар. Бо талазы-биле түңнелдерни комплекстиг килдистиң ажылдакчылары кылып турар.

Кайы-бир черниң салбыры болуру албан эвес, анаа Тыва республика деп алза, Совет Социалистиг дивейн.

Ю. Л. АРАНЧЫН: Тыва Арат Республика деп адаар деп турары арай кандыг болду. ТАР үезинде турган болза, ол дүгжүп болур. Амгы хөгжүлде өске. «Новое время» журналдың 35 номеринде Тыва дугайында материалдарны парлаан чорду. Ында Тываның суверенитеди анаа чугаа кырында турган деп айтып турар. 1291—1931 чылдарда араттар бижик-билиг чок, көшкүн чуртталгалыг чораан үеде, феодализмни безин узуткавааанда, социалистиг революция деп барган. Феодалдар он чыл дургузунда контроль адаа-биле башкарып келген. Капиталистиг эвес орук-биле хөгжээнивис ол демократтыг үе турган. Социалистиг болгаш демократтыг революцияларны чаңгыс аай көрүп турганы шын эвес. Ам болза харын социалистиг орук. Күш-биле коллективизацияже киирип, репрессиялап тургаш, дыка хөй хажыдыышкыннарны кылганын билир бис. Ол бүгүнү Тыва база чурттап эрткен. Ол хамаанчок репрессия чылдарында Моолдан 150 кижини ССРЭ-ге барып боолап кааның документилер бадыткап турар.

Айтырыг: Тываның ССРЭ-ниң составынга кирген дугайында айтырыглар тургустунуп турар, орта кандыг харыы берип болурул?.

Ю. Л. АРАНЧЫН: 1944 чылдың августа ТАР-ның Биче Хуралының Онза сессиязынга Совет Эвилелиниң составынга кирер дугайында Декларацияны хүлээп алган. ТАР-ның Үндезин хоойлузун ёзугаар Биче Хурал ук айтырыгны шиитпирлептер эргелиг турган. Улуг Хуралдар аразында дээди эрге-чагырга Биче Хуралга хамааржыр турган. 1941 чылда хүлээп алган ТАР-ның Конституциязының 17-ги чүүлү. Улуг Хурал Биче Хуралдың кежигүннерин соңгуур. Ол үениң Үндезин хоойлузун ёзугаар 1 муң кижиден 1 кижини депутат кылдыр соңгуур турган. Ынчан Тываның үндезин чурттакчыларының саны 81 муң кижи турган, делегаттарның саны 81 кижи турган-дыр. Ол амгы Дээди Совет эргелиг. Биче Хурал дээди орган болганда, айтырыгны хүлээп алыр эргелиг турган.

С. М. БИЧЕ-ООЛ: Декларацияга чүгле эргелер дугайында эвес, хүлээлгелерни база айытса эки.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Ниитилел кижиниң мурнунга эвес, кижи ниитилелге хүлээлгелиг деп келдивис. Ам ындыг эвес — дедир. Республика Федерациядан колдуунда үне берген-дир. Ам өнчүнү чарар. Кымга кандыг эргелер хамаарыжырын тодарадыр. Бо эргелерни дамчыдып берип тур бис, боларны арттырып алдывыс деп. Культура-даа, хандырылга-даа айтырыглары, керээлерни таарыштырары-даа бистен хамааржыр.

Ю. Л. АРАНЧЫН: Төптен черни, арга-ыяшты... канчаар ажыглаарын айытпас кылдыр Эвилел керээзинге кымның чүнү харыылаарын тодаргайлаар болза эки. Камгалал, хамааты ужар чүүлү, орук, харылзаа, энергетика, делегей харылзаалары, атомнуг бүдүрүлгелер, эртем, таможня эвилелдиң болур ужурлуг. Ону база айтып каар болза эки.

Айтырыг: Чогум чонга суверенитет дугайында билдингир кылдыр тайылбырлаары херек боор ва?

С. М. БИЧЕ-ООЛ: Ол шын. Немец дылдан очулдурганы-биле алырга, суверенитет дээрге, «дээди эрге-чагырга», «эрге-чагырганың колдааны болгаш хамаарышпазы» дээн. Күрүнениң суверенитеди дээрге ол чурт иштинге күрүне эрге-чагырганың колдааны болгаш даштыкы политиктиг хамаарышпас чоруу дээн. Суверенитет ниитилелдиң экономиктиг болгаш социал тургузуу-биле тодараттынар. Национал суверенитет дээрге чоннуң долу эргези, политиктиг хосталгазы.

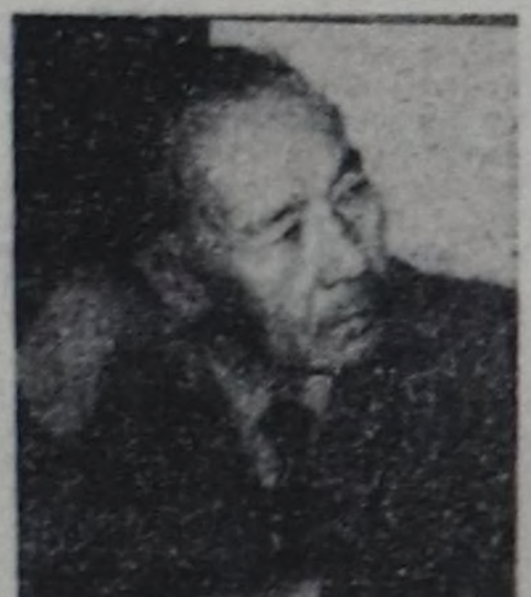

К. О. ШАКТАРЖЫК. ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң лаборатория эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар. Бөдүүн кижиге суверенитеттиң утказын шын билип алыры кончуг чугула. Бис безин мында айтыртынып турар-дыр бис. Юристер ону тайылбырлаар болза эки. Суверенитет, национал культура айтырыы көдүрлүрге, орус дылдыг кижилер көжүп чоруп турар. Оларга база чүвениң ужурун тайылбырлаар болза эки. Декларация хүлээп алырда, чон-биле сүмележир.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: — Хоойлуларның ажылдавайн баар чүвези — оларны ажыглаарының механизмин ажылдап кылбаанында. Чамдыкта чон адындан-на чугаалап, хоойлулар хүлээп ап турар, чогум чон оон ужур-утказын-даа чедир билбээн боор. Мындыг практикадан уштунары күзенчиг. Ниитилелде туруп турар байдалды таарыштырары-биле хоойлуларны хүлээп ап турар, бис болза баштай хоойлу хүлээп алыр, ооң соонда кижиден негээр. Чамдыкта чүнү бижип турарын олар орта билип-даа шыдавас. Ынчангаш тайылбыр ажылын чорудар деп турары шын-дыр.

Дыл дугайында хоойлуну деткип турар мен. Дылга хүндүткел чок чорук, өске-даа чөрүлдээлер тургустунуп турар болганда, ону таарыштырар хоойлу херек. Дылды сайзырадырының болгаш ажыглаарының дугайында айтырыг туруп турар. Дылды өөрениринге таарымчалыг байдалдар тургузар апаар.

К. С. КҮЖҮГЕТ: Күрүне дылы тыва дыл болур ужурлуг, хамык арбитраж, ажыл-агый херээ тыва дылга долдуртунган турар апаар...

Ю. Л. АРАНЧЫН: Дээди Советке бо айтырыгны каш удаа чугаалашкан. Ийи дылды деңге көөр деп турар. Рынокче шилчээнде, харылзаалар тударда, эртем чедип алырда, орус дыл черле херек.

Н. А. ОНДАР: Орус дыл — нациялар аразында харылзажырының чепсээ. Тыва дылды күрүне дылы кылыр болза, албан черлериниң адрестерин солууурунга безин дыка хөй чарыгдал үнер.

А. Ч. АШАК-ООЛ: ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы: Тоталитарлыг күрүнеден эрге-хоойлу күрүнезинче шилчип турар бис. Суверенитет дээрге бодунуң салымын бодунуу-биле шиитпирлээр дээни боттуг эрге-дир. РСФСР-же чамдык эргелерни дамчыдар дээни чиктиг, объект биле субъектиниң аразында деӊ эрге туруп болур бе? Бир эвес бис суверенитет хүлээп алзывысса, күрүне дылы кандыг дыл болурул?

Ю. Л. АРАНЧЫН: Чурттакчы чоннуң элээн хөй хуузу тыва эвес болуп турда, ийи дылды күрүне дылы кылыр.

К. О. ШАКТАРЖЫК: Кандыг-даа дылга кылып алган дижик, Москваже чорудар документилерни очулдурар апаар бе?

К. С. КҮЖҮГЕТ: Орус дылды РСФСР-же шилчидип чорудар бе?

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Суд чорудулгазы шупту тыва дылда чоруп турар. Тыва дыл күрүне дылы болган дижик, кыргыстар-биле, өске-даа нациялар-биле экономиктиг, культура харылзааларын чорударда, кандыг дылга кылырыл?

С. М. БИЧЕ-ООЛ: Очулдурукчулар дамчыштыр.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Дылдарны хостуг шилип алыр деп каан хиреде, оларны өөренир арга тургуспаан. Тыва дылды өөренир дээрге ном-дептер, бөлгүмнер чедишпес. Тыва дыл күрүне дылы болур болза, аныяк кижи ол шилип алган дылынга дээди өөредилге чедип ап болур аргаларны тургузар херек.

Айтырыг: Кол чүве кижиниң эргелериниң дугайында эвеспе?

А. Ч. АШАК-ООЛ: Кижи хамааты эргелерин долузу-биле ажыглаан турарын чедип алыр. Кижилер эки чурттаар ужурлуг. Чүгле квартира албас, а эң эки квартира алыр. Амыдырал деңнели кудулаан-дыр.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Берге үеде чурттап турар бис. Социал чөптүг чорукту канчаар билип алырыл? Пиво заводун садып алыр болзумза, шын болур бе? Саавырдан үнгеш, чогаадыкчы арга ажыглаптарымга кандыгыл? Ол үениң байдалы-биле арай-ла ындыг апаар чүве ийин.

Ю. Л. АРАНЧЫН: Рынок экономиказынче киргенде, чөптүг деӊ эвес чорук тургустунуп келир.

К. О. ШАКТАРЖЫК: Моральдыг болгаш материалдыг кежик деӊ үлеттинген турар ужурлуг. Борта эрге-хоойлу камгалалы херек.

А. Ч. АШАК-ООЛ: Башкарылгалыг рынок экономиказынче кире бээр болза, кижиниң социал камгалалынче сагыш салыры чугула.

РЕДАКЦИЯДАН: Ужуражыышкынга киришкен бөлүк тускай эртемниглерниң, эртемденнерниң Тываның суверенитединиң талазы-биле чамдык бодалдары мындыг-дыр. Оларның чамдык кезиин, Декларация төлевилелин ажылдап кылып тура, өөренип көрүп, барымдаалап болгу дег.

Номчукчуларның Декларация төлевилелинге хамаарыштыр санал-оналдары кандыг болуп турарыл? Амгы үеде солунда чоруп турар чугаага оларның идепкейлиг киржирин диледивис.

Ужуражыышкындан отчётту солуннуң идеология килдизи белеткээн.

СӨӨЛГҮ МЕДЭЭЛЕР

Партияның Чөөн-Хемчик район конференциязының ийиги үе-чадазы дүүн доозулган анаа организастыг айтырыгны чугаалажып көрген.

Партияның Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга оон мурнунда «Тыва» совхозтуң директору турган Д. Б. Кара-Сал, секретарынга — партия райкомунуң килдис эргелекчизи турган А. О. Куулар соңгуткан.

РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң пленуму база ол хүн болган, анаа доктаамал комиссияларны тургускан болгаш райкомнуң бюро кежигүннерин соңгаан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга кирипкен.

• • •

Октябрь 19-та Тываның комсомолунуң XXVI республика конференциязы болуп эрткен. Анаа он чүүл айтырыгны чугаалашкан. Отчёттуг үе дургузунда комсомолдуң республика комитединиң кылып чорутканы ажылының дугайында илеткелди оон бирги секретары С. Х. Кашпык-оол кылган. Комсомол рескомунуң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр он беш кижи санал-оналын берип, боттарының үнелелдерин берген.

Конференцияга оон аңгыда комсомол рескомунуң уставының, программазының дугайында, РСФСР-ниң ЛКСМ-ниң составынче комсомолдуң республика организациязының кирериниң болгаш оон адының дугайында база оон өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Конференция соонда организастыг пленум болган. Анаа РСФСР-ниң АЛКЭ-зиниң Тыва республика комитединиң бирги секретарынга Юрий Оюн соңгаан. Ийиги секретарынга Сергей Монгуш хевээр арткан.

Пленумга аныяктар солуннарының редакторларын база бадылаан. «Тываның аныяктары» солуннуң редактору Михаил Дуюнгар, «Молодежь Тувы» солуннуң редактору Юрий Тас-оол болган.

(Бистиң корр).

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дээди өөредилге черлериниң студентилериниң болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының стипендиязын дес-дараалаштыр 33 болгаш 45 хуу бедидерин 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп, моон мурнунда 1991 чылдың сентябрь 1-ден деп турган боттандырып эгелээр деп шиитпирни хүлээп алган.

4 млн. ажыг студентилерниң болгаш сургуулдарының стипендиязы улгадыр.

ЧАА СОЛУН БОЛУР БЕ?

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларын чалаан хуралы болган. Хуралга Советтерге чаа солун үндүрериниң материалдыг, саң-хөө болгаш кадр талазы-биле аргалары кандыг боор турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле боттарының санал-оналдарын массалыг информация чепсектериниң удуртукчулары чугаалаан. Дээди Советтиң Президиуму Ажык-чарлыг чорук талазы-биле комиссияга, чоокку үеде айтырыгны база катап сайгарып көөрү-биле, тодаргай үндезилелдерни белеткээрин дааскан.

Шыдыраа

БУРУНГУ ИНДИЙ КАМГАЛАЛ

Шыдыраага делегей чемпионадының үшкү салыы солун болгаш чидиг байдалга эрткен. Бирги салыгда ышкаш Гарри Каспаров удурланыкчызының «d4» деп баштайгы кожүнге удур бурунгу индий камгалалды ажыглаан. Салыгның эге көштеринден эгелээш-ле ол кончуг солун болур-дур деп чүве билдине берген.

Каспаров тоску көште чаа арга ажыглаан. Удурланыкчызынга оглун каап беринкеш, шынар талазы-биле артыкшылдыг апаар арганы аңаа берген. Ынчалза-даа удур-дедир бодалар, оолдар чижири ооң-биле соксаваан. Кара тала дараазында суй белекти 14-кү көште кылган. «Кс6»?! Делегей чемпиону хенертен ындыг көш кожүпкен. Барып-барып ийи оолга кара тала мерзезин орнаары ол. Баштай Карпов ооң ойталап каапкан. Ынчалза-даа ийи көш көшкең соонда, мерзени «чипкен». Ынчан ак тала «Фd2» кылдыр көшкен болза, дыка-ла эки турар-ийик.

Ол күштүг орнаштың соонда ак таланың байдалы экиживээн. Харын-даа ооң мерзезиниң кайнаар-даа баар оруу муңгашталы берген. Делегей чемпиону база бир оолду узуткап каапкан соонда, ак таланың кырынга кара булуттар диргелип келген ышкаш апарган.

Ак таланың 24-кү кожүнүң соонда, Каспаровка таарымчалыг чугула байдал тургустуна берген. Ынчалза-даа ол ону чедимчелиг ажыглап шыдаваан. Карпов бүзүрелдиг болгаш чогаадыкчы камгаланып турган. Ындыг болза-даа ооң туружу берге болуп арткан.

Үшкү салыг дараазында байдалга соңгаарлаттынган: ак тала (Карпов): Крf1 Лс5, Сс4, Ке1, оолдар b3, f3, g3, h2; кара тала (Каспаров): Кре7, Cf6, Cg6, Кс3, оолдар b7, e3, f4, g5, h4. Кара тала 41-ги көштү бижип алган.

Соңгаарлаттынган салыгны мынчаар ойнаан: 41.., Крd6 (бижип алганы кожу) 42. Ла5, fg 43. hg, hg 44. Кg2 b5 45. Ла6+ Кре7 46. Ла7+ Кре8 47. Ла8+ Cd8 48. К:e3 bc 49. К:C4 g4 50. Крg2 Ке2 51. Ке5 gf+ 52. Кр:f3 g2 53. Л:d8+ ...Салыг хайым болуп доозулган.

Сан 2:1. Каспаров — мурнунда. Дөрткү салыг октябрь 17-де болган. Ак бодалар-биле Каспаров ойнаан. Бо салыг хайым болуп доозулган. Бешки салыг понедельникте болур.

(СЭТА).

Чогаалчы И. А. Бунинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга

И. БУНИН.

ЧААСКААНЗЫРАЛ

Ээнзиргей, соок сугнуң кырын дургаар
Ээреңнешкен хатты, чаъсты, дүмбейни аар.
Шак бо черде часка чедир чуртталга өлүг,
Часка чедир сесерликтер куруглап каар.
Кара чааскаан чайлаамда мен. Мольберт арты
Караңгы-дыр, соңгамдан соок сырын үрдү.

Дүүн чаа-ла мээң-биле олурдуң чоп,
Ынчалза-даа менден хөнүүң калган болду.
Түренчиг хүн ажар душта сактырымга,
Ылаптыг-ла кадайым дег көзүлген сен...
Канчаарыл ам, байырлыг че! Часка чедир
Кадайым чок, чааскаан чурттап шыдашкай мен.

Бөлчүп алган биезги-ле көвей булут
Бөгүн мырай соксаал чокка шуужуп туру.
Казанчамның адаанда сээң баскан изиң
Чаъс суу-биле долдунгаштың, балалган-дыр.
Чааскаан оргаш, имиртиң куу дүмбейдиве
Кайгаңыры таан берге, халалыг-дыр.

«Сеңээ тудуш төрел болдум, эглип кел» — деп
Чеже удаа соондан кыйгы салыр частым.
Ынчалза-даа херээженге эрткен өй чок:
Ынакшылы тайлы берген, өскелээр-дир.
Ындыг-дыр че! Суугум одап, арагалаайн.
Ыттан садып алган болза шымбай-ла ийик.

* * *

Аңга үңгүр, кушка уя черле турар.
Ачам сугдан эге-баштай чорууруумда,
Чаңчыкканым бажың-биле байырлашкаш,
Чалыы чүрээм кайы хире ыстап туржук!

Кушка уя, аңга үңгүр черле турар.
Харыксырап кыраан бодум хөлезилээн
Хары бажың эжиин ажып, тейлээримге,
Кудаан чүрээм ыыткыр соп, саргыырып аар!

Николай КУУЛАР очулдурган.

ӨҢНЕРНИ ЧУРУП БИЛИР

Чогаалчы Иван Алексеевич Бунин 1870 чылдың октябрь 10-да (чаа стиль-биле октябрь 22-де) ызыгууртандаа бол, ол үеде ядарай берген ог-бүлеге төрүттүнген. Бичиизинден тура Пушкинниң шүлүктерин авазындан дыңнап өскен. Ооң ызыгуурунга чок болза чогаалга, чок болза уран чүүлге сундулуг улус хөй турганын чогаарал-биле чугаалаар турган. Бодунуң намдарынга ол эрткен вектиң эгезиниң ийи шүлүкчүзү Анна Бунина биле Василий Жуковскийни онзалап демдеглээр турган. Ынчангаш бичии Бунинниң чогаалга сундулуу анаа эвес турган.

Баштайгы шүлүүн Иван Алексеевич он чеди харлыг тургаш, найысылалдың «Чурт» деп журналынга парлаткан. Ол бодунуң оруун поэзиядан эгелеп турары онзагай болган. Пушкинниң, Лермонтовтуң, Тургеневтиң намдарын сактып кээрге, олар база-ла ындыг оруктту эрткен болгай. Чүге ындыгыл дээрге, Бунинниң чугаазы-биле алырга, поэзия чогаалдың школазы болуп турар. Ол психологизмге, чогаалдың кол утказы, кыска болгаш билдингир болуруунга өөредип турар.

Удаа-дараа парлатканының соонда, чээрби харлыг Бунинни Орловщинаның губерния солунунга ажылдаарынче чалаан. Ол келир үениң чогаалчызынга баштайгы литературлуг өөредилге болган.

Октябрь хувискаалын чогаалчы хүлээп албайн баргаш, Францияже эмигрантылап чоруур ужурга таварышкан. Ол-ла хевээр ол төрээн чуртунче ээп келбейн барган. Ынак чери-биле чарлыышкын аңаа кончуг берге болгаш аарышкылыг боop келген. 1941 чылдың май айда ооң чоок өңнүү Николай Дмитриевич Телешов чээрби чыл дургузунда чагаалашпааны Бунинден чагаа алган. Ооң сөөлгү одуруглары мындыг болган: «Дыка-ла чаныксап тур мен».

Шак ындыг открытканы А. Н. Толстой алган дораан И. В. Сталинче дилег киирген. Ол Бунинниң орус литератураа салдарын, аныяк-өскенге улуг ажыктыын бижээш, улуг чогаалчыны чуртунче эгидип алырын дилээн болган. Сталинге ол дилег четкен-четпээнин ол-ла хевээр билдинмейн барган. Удатпаанда Ада-чурт дайыны эгелээн болгаш, ооң уттундура бергени-даа чадапчок боор. Дайын соонда ол айтырыг катап тургустунмайн барган.

Орус литератураже Бунин бодунуң бир тускай аялгалыг бижилгези-биле келген. Ол бодунуң прозазын болгаш поэзиязын черле аңгылавас турган. Ооң чугаазы-биле алырга, олар боттарынга улуг салдарны чедирип турарлар. Кажан Бунинни чүгле проза чогаалдары дээш хүндүлеп алдаржыдарга, ол аңаа удурланыр турган. Чүге дээрге шүлүк бижиирин прозадан бедик үнелээр турган. Ынчангаш ооң шүлүктери-биле номчукчу база таныш болзун деп бодааш, ол номнарынга проза-биле катай парлап турган.

Алдан беш чыл дургузунда чогаалчы шүлүк бижип келген. Бир дугаары он чеди харлыында, а сөөлгүзү ооң чок апаарының бир чыл мурнунда бижиттинген. Ооң шүлүктеринде ынакшыл темазы эвээш, хөй кезини долгандыр турар бойдустуң чурумалын көргүскен болуп турар. Ооң поэзиязы янзы-бүрү: пейзажтыг, ынакшылдыг, философтуг болгаш төөгүлүг.

Чогаалчы очулга ажылын база идепкейлиг кылып келген. Олар амгы үеге чедир бедик үнелелди ап келгеннер. Бунин чүгле классиктиг шүлүк бижиир хевирлерни шыңгыы сагып турган эвес, а бодунуң аялгазы, аяны-биле долдуруп турган, ёзулуг бунинчи хемчээлдерни тыпкан. Горький чогаалчыны бедик үнелеп турганын оларның чагаалажыындан көрүп болур. «Орус литературада, алдарлыг чогаалчыларның сылдыстарының аразында бодунуң тускай болгаш тывызык чырыы-биле Бунинниң сылдызы чайыннап турар. Чамдыктарга ооң чырыы чоок, а кыланнаажы эмин эрттир коя кылдыр сагындырар, өскелер ооң чайыннаажын чугаа чокка хүлээп магадаарлар. Ынчалза-даа чаңгыс-ла билдингир чүве ол классиктиң сылдызы-дыр. Бир эвес Бунинни орус литературадан ап каптар болза, ол ядарай бээр, чогаалчының чааскаанзырак стилиниң челээштелчек чырыын болгаш чайыннанчак хереллерин ышкыныптар» — деп, А. М. Горький чугаалаан.

«Бунин дег бойдусту билир болгаш аңаа ынак улус ховар — деп, А. Блок бижээн. — Ынчангаш ол бойдусту көөрүнүң болгаш дыңнаарының талазы-биле онзагай байлак чогаалчы».

Бунинниң дугайында амдыгаа чедир улуг монографтыг ажыл үнмээн-даа бол, ооң чогаадыкчы дуржулгазы халас барбаан. М. Шолохов, К. Федин, К. Паустовский, И. Соколов-Микитов боттарының чогаалдарынга ооң методун ажыглавайн барбаан. А аныяк совет чогаалчыларның аразында ооң дузазы-биле оруун оруктап орарларга Ю. Казаков, В. Белов, В. Лихоносов хамааржырлар. Амгы үеде Бунин бодунуң ёзулуг номчукчузун тыва берген. Ооң шүлүктерин ылавылап номчуур болза, янзы-бүрү өңнүүн сонуургап көрүп болур. Чогаалчының аныяанда чурулгага сундулуу халас барбааны ол илередип турар. Ооң шүлүктеринден челээштиң чедң, өңү чүзүн-бүрүн өңнери-биле чырып турар.

Талантылыг чурукчунуу дег, ооң поэзиязының палитразы чурукчунуң чуруур аяны дыка өңгүр, чараш болгаш байлак. Пушкин биле Лермонтовтуң соонда, орус литературага Бунин дег хостуг проза-даа, поэзия-даа бижиир кижи турбаан. Бунинниң прозазының онзагай ритми ооң шүлүктеринден, а поэтиктиг чурумалдары — прозадан көскү.

Бунинниң эң ынак өңү көк өң болуп турар. Чүгле чаңгыс ол өңге безин чогаалчы үжен ажыг атты чогааткан. Чижек кылдыр алган чаңгыс «Бүрү дүжүүшкүнү» деп шүлүүнде безин он одуруг сөзүглелде сес өң адаттынып турары солун. Ол аай-баш чок болбайн, тускай аянналшкак туруштуг болуп турар.

Бунинниң поэзиязын номчааннарның эскерген чүвези мында колдап турар чурттал-ганың эглип келбезинге, үениң дүргениинге хомудаан ындаргай хөөннер. Ол чер кырынга бистиң чурттап эртер оруувустуң кысказын көргүзүп, ынчангаш шак бүрүзүн, чурттаганың хүн бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелеп турар.

Бунинниң талантызының сылдызы ам-даа чырып турар хевээр. Чүгле проза эвес, а шүлүктери безин чыл эрткен тудум көвүдедир үнүп турарлар. Чоннуң чогаалчыга ынакшылының база бир бадыткалы — бистиң чуртувуста ажыттынган Бунинниң музейи.

Бунинниң поэзиязы он тос вектиң классиктиг орус поэзиязындан бистиң хүнче шөйлү берген көвүрүгжүгеш-тир. Ынчангаш шүлүкчү Бунинни чүгле институтка эвес, а школага тускай факультатив кичээлдеринге өөредир болза эки. Ол дээрге чараш чүүлге өөредиг.

Саяна ОНДУР.
Кызылдың педагогика институдунуң ажылдакчызы.

УЛУГ-ХҮН
КӨЗЕНЭЭ

КҮСКҮ ЧУРУМАЛ

Хүннүң караа чылывастап кыскалаан,
Күжүр черим сарыг тонун кедипкен.
Дузак өшкү амзап көргеш чивээн.
Дуруг тиинде сарыг чашпан каткан.

Даглар бажы туман шуглаан уштуптарга,
Думаалайлыг келиң кыс дег, харын чаапкан.
Талыгырда чайын ойнаар чиргилчиннер,
Турлаан каггаш, мурнуу чүкче дезе берген.

Кежээки хүн барыын чүкче ажар хөөн чок
Херелдериң чыыра каап, чаштып бар чор.
Дуруялар ыды читкен, шагда чанган,
Дустуг хөлдү өреме дош шуглап алган.

Саян ынды делгем Сибирь саргарарган,
Шагның күскү эргилдези чанар хөөн чок.
Шериг дуңмам Норильскиден чагаа бижээн.
Чечек каткан, күс дүшкен, чаныксаан-дыр.

Малон МОНГУШ.

КАРА БУУРА БИЛЕ КАЙГАЛ КАСЫГА

Кыш бодунуң эргезинче кирип, тос-тостуң соогу дызырткайнып кээрге, Улуг-Хем шынаазындан эгелээш Чаа-Хөлдү өрү шаң-туман дуй туруптар. Алаак ишти чер-чери-биле булуктап, дош кырында чайынды буруңайнып, кара суглар баштары шагжагар хыраа-биле шугланыптар.

Терезин ховузу, Аргалакты ол ынчаар дендии сооктуң ораны ол турган. Инек мыйызы чарлып чаштап, молдургаларның кулак-кудуруу үжүп, дүжүп каар соок кыштар тургулаан.

Киргиннээн буурала шулу боду каңгыргай сарыг дош апарган ээзиниелдир челип чоруп турар. Чылгы тегерген бөрүлер бир өөр кылдыр чыглып алган, шоолады улужуп кээп, чиршоң кынып каап турар. Ындыг үеде Терезин ховузулап аргыжары озалдыг апаар. Түлүштерниң Чиңгин-Мээреңи биле Семис-Чагырыкчызының ак, кара ийи бууразы ол ховуга дизээлежип алган чоруур. Кайы мурнааны-ла доңгаш дээш, башкы даваннарның дискек караандан оя соптар.

Киргин үезинде буура-даа сүртенчиг-ле. Бажын башкы мөгеи кырынга салыптарга, аксындан шууряан ковүктүг чараадан башкы мөген, хөрек, быгын дооза доштаалып каар. Чолдак кудуруу-биле сидиин шырбаныргa, соңгу мөгени, чаязы, соңгу даваннарының семдер дүктери база-ла дошталыр. Өштектери, чогдуру ол ынчаар салаа, билек дег узун-узун доштар апарып, маңнаарга кыңгырткайнып чоруур. Карактары соок, шилдегер. Хаайының танаа дарбайты үрдүнүп чоруур. Арны каштагар, хөрээ өгдегер боорда ишти тыртылчак. Дижининиң хыылаан даажы кайы оранчоктан дыңналып кээр.

Дүрзү-түрүзү безин бо хире чиңиртим, чаныш-сыныш чок дошкун амытанның чанынче чадаг кылаштап чеде бээр дидим кижилер бистиң черге турган.

Бир катап түлүштериниң Чиңгин-Мээреңниң аалынга кайгал Касыга халдып келген. Касыга анаа черге ооң аалынче келбес деп чүвени билбес кижи Чиңгин-Мээрең эвес-ле болгай. Амыр-менди солужуп ора, чугаа кадында Касыга: «Хайыраатының Кара бууразы-даа магалыг-ла чааш, чөпшүл мал чораан. Чайып ону тудуп мунуп алгаш, ойнаап уруглар сывыртап халдып турдум. Херек болза ам-дораан-даа ооң чанынга чадаг базып четкеш кээр мен» — деп чоргаар бардамнап орган.

Чиңгин-Мээрең ол орта чым-сырт кынны бергеш: «Ылап-ла ол хире дидим болзуңза, бараан кестүр черге чадаг кылаштап чеде берем, оол» — деп, хорадааны илдең, арны-бажы мычык-кызыл апарган орган.

Касыга-даа чүү боор, тей кырынга Чиңгин-Мээрең баштаан кезек кижини олуртуп кааш, ховуда Кара буураның уунче чадаг базыпкан. Буура ол ховуга шимчээр бараан чандыр көөр эвес, шатты куду, ушкап куш дег, кылыйтып баткаш, чадаг эриин кырында-ла барган. Кижи буураже удур баскаш, холун сунган. Маң-биле келген буура ооң сунган холундан алган ышкаш болза-даа, бир-ле чүве-биле өржүп туруп калган.

Кайгал Касыга ховуну кежир баскаш, тей кырынче ийи эдээн авый-шавый астып алгаш, чиик базып үнүп кээп, мээреңге бараалгап турган. «Мээрең, силерниң чарлыыңарны күүсеттим. Магалыг-ла кем чок мал. Изиг дылын тутсуп, мээң-биле мендилешти ышкажыл» — деп кыжыртынары дам барып турган.

Чиңгин-Мээрең ол орта кайгап-харааның чажырбайн: «Бо-даа черле берге кижи-дир. Сувай бедеп тудуп бериңер» — деп, чылгычыларынга чарлык болган.

Шынында, кайгал Касыга ийи ужу шиш боорда дедир аткактарлыг мугур сөөм хире демир-биле бууранын алдыы, үстүү эриннерин өттүр дээп каан болган чүве-дир.

Бай, шыдалдыг кижилерниң ажыл деп чүве көрбээн, чайын, кыжын кырынга чаъс, хар дүжер, дарган, дыштыг малы калчаараaже чаязын чара семирил алгаш, чоннуң ыңай-бээр аргыжарынга шаптыктап, харын мырыңай амы-тынга ондактыг апаар. Ындында-ла чүвеге чедиңмес, ядыы кижилерге киргиннээн буурялар база бир немелде шүүт, түвек боор турган. А демги байлар бууралары кежээлеп, ховуларга шимчээр чүве кылаштатпас болу бээрге, «Чаяаны ындыг, чарлыктыг малды канчап канчаар боор» — дижип олургулаар. Сеткилинде идээргеп орары илдең.

Ынчап баарга Касыга ышкаш дидим, чүреккир эрлерниң кожайларга барып сагындыра бээр чүвези ол.

Дмитрий ДҮРБҮИ.

Келин кыстың келир үеде аас-кежииниң дугайында «Чеди челээштелчек чечектер-биле чугаалажыы» деп фото-чурумал.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Буян-Бадыргы ноян

(Эгези № 239 «Шында»).

Өршээл боол, урянхай чон улуг орус улустуң албатызы апарганда хайгааралга алыр дараазында дөрт чүүлдү бижикте коштум:

бир дугаар чүүл: бистиң Хемчик хемниң урянхай чону сарыг шажынга үр үеде чүдүп келген төлээде, ону камгалап, улам сайзырадырынга дуза көргүзерин диледим;

ийи дугаар чүүл: Бистиң мурнуку кызыгаарывыс дөрбеттиң барыын, чөөн ийи аймактары-биле кожа турар. Цин үезинде доктаадып тургускан кызыгаар шугумун Хачы оруу дээр. Чыжыргана Хандагайты, Бора-Шелээти, Боглаган-Хоолай Уурук-Нур, Чигир-Суглуг мынчаар турган. Бистиң ол мурнуу кызыгаарывысты өске чурттуң улузу халдап кирбес кылдыр камгалаарын диледим;

үш дугаар чүүл: бистиң Хемчик чуртувус кызаа-кыя, булуң-дутай чурт болур чүве. Бистиң ядыы адакы урянхай араттар көшкүн амыдыралдыг, даг-дашт аразында малын кадарып, чериниң аңмени, балык-байлаңы-биле амыдырап чоруур, чедиңмес боор чүве. Ынчангаш чурттуң каайлы чүүлүниң үндүрүгүнден хостаарын диледим;

дөрт дугаар чүүл: урянхай чоннуң бижик-билиг чок бүдүүлүк байдалынга үндезилээш, бо удаазында шериг албанындан хостаарын диледим». Мону барымдаалаар болза, Буян-Бадыргы орус чуртунуң талазынга турган дээрзинге бүзүреп болгу дег.

— Силерни эки билип тур мен. Ынчалза-даа байдал ам үндезини-биле өскерилген. Силерниң хааныг чазак-чагырганың талазынга турганыңарны билир бис. Ам орус чуртунда Совет эрге-чагырга тургустунган. Мону канчаар көрүп турар силер — деп, Сафьянов айтырыгны аңаа дорту-биле салган.

— Улуг чурттуң херээнге киржир харыывыс кайда боор. Чаа тургустунган чазак тыва чонну канчаар көрүп турар чүве ирги. Ону сонуургап турар бис.

— Россияда чаа тургустунган Совет эрге-чагырга Тываның чонун хүндүткелдиг ёзу-биле көрүп турар. Эп-найыралдыг, акы-дуңмалышкы байдалга чурттаарын күзеп турар бис.

— Тываның моон соңгааргы салым-чаяаны чогум чүл? Кымга чагыртыр улус апардывыс? — деп, Буян-Бадыргы айтырган.

— Ол айтырыгны Тываның чону боттары шиитпирлээр апаар. Бо талазы-биле силерниң бодалыңар чүл?

— Силерниң сүмеңер манап турар бис.

— Хамыктың мурнунда улустуң улуг хуралын чыылдырар апаар. Тываның келир үезин аңаа шиитпирлээр. Тыва улус тускай күрүне болур бе, азы өске-бир чурттуң составынга турар бе? Бо таварылгада кайы чуртка каттыжарыл?

— Хамаарышпас күрүне кылдыр тургузар апарза, чурттуң үндезин хоойлузун баш удур чогаадыр. Ооң иштики, даштыкы политиказын тодарадыр апаар. Бо бүгүнү тыва улустуң төлээлери кылып белеткээр, улуг хуралга илеткээр апаар. Бо бүгүнү кымнар кылырыл?

— Совет Россияның талазындан тыва улуска хамаарыштыр кандыг-даа негелде чок — деп, Сафьянов тайылбыр кылган.

Буян-Бадыргы кезек боданып ора: «Тыва тускай күрүне апарган таварылгада, Россияның чазаа Тываны хайгааралга ап болур бе?» — деп удур айтырган.

— Ол айтырыгны база-ла улуг хуралга шиитпирлээр апаар.

— Мындыг айтырыгны силерниң талаңардан деткип болур бе?

— Деткиир апаар. Ынчалза-даа Тываның ноян, дүжүметтериниң талазындан аңаа удурланыр кижилер эвээш деп санап турар бис. Силер бодуңар база кыдат, моол талазынче чүткүп турар эвес силер бе?

— Ол меге чүве-дир. Меңээ ындыг бодал кажан-даа турбаан.

— Ян Ши-чао баштаан кыдат шериглерни деткип, кызыл партизаннарга удур дайылдажып турган-на болгай силер.

— Кыдат шериглер бистиң чуртувусту эжелеп алган, Ян Ши-чао бисти албадап, амы-тынывыска кыжанып турган. Тываларны албадап тургаш, ол бодунуң шериглеринге киирип ап турганы шыңныг. Ынчалза-даа партизаннарга удур дайынга тывалар киришпээн. Кыдат шериглерни үндүр сывыржыр херекке биске дузалажыр күш дилеп турган бис.

— Ындыг күштү Моолдуң феодалдарындан дилеп турган силер бе?

— Ийе, ындыг таварылга база турган. Моолдуң Сорукту хаанынга бодум чорааш, дилегни кылганым шын чүве.

— Түңнели чүү болганыл?

— Дуза чедирер күш биске чок — деп харыы алган бис. — Тывада чоруп турар ак шериглерден дилеңер. Актар-биле каттыжып алгаш кыдаттарны үндүр сывырыптыңар.

Бистиң улузувус актардан хөңнү калы берген. Олар-биле өңнежип болбас деп шиитпирлээн бис.

— Ынчангаш кыдаттарның талазынга хевээр артып калган силер.

— Чок, ындыг эвес. Ооң соонда кызылдардан дуза дилээн бис. Деткимче бербээн силер.

Шынап-ла, ындыг таварылганың турганын архив документилери бадыткап турар. Буян-Бадыргы Моолга чораш Сорукту хаандан деткимче албаан. Дараазында ийи кожууннуң дүжүметтери сүмелешкеш, кызыл партизаннардан дуза дилээр деп шиитпирлээннер. Усинскиже Даа, Бээзи кожууннарның нояннарының дузалакчылары Сүрүң, Ананды оларны чорударын дугурушканнар. Усинскиге келирге, оларны хүндүткелдиг ёзу-биле, эки хүлээп алган. Салган дилеглерни чүүлдүг деп көрзе-даа, бо удаазында болдунар арга чогун тайылбырлаан. Күш кирип алгаш, ыяап-ла дузалаарын аазааннар.

Буян-Бадыргы бо бүгүнү тайылбырлавышаан, кызылдарның талазында, оон дуза чедирип келирин манап турган кижи болурун оралдашкан.

Тывага моон соңгаар чогум чүү болурул деп айтырыгта, тускай хамаарышпас чурт болур күзелин илереткен.

— Тываның ядыы арат чону улустуң революсчу эрге-чагыргазын тургузуп алырын күзеп турар. Бо айтырыгны канчаар көрүп турар силер? — деп, Сафьянов айтырган.

— Чүүлдүг деп санаар-ла-дыр мен. Араттың революстуг күрүнезин, чазаан тургузар апаар.

— Араттың революсчу эрге-чагыргазын тургускан соонда, бүгү чон деӊ эргелиг болу бээр, арат-даа, феодал, дүжүмет-даа кижилер чуртту баштаарынга деңге киржир ужурлуг. Революцияның баштыңчызы В. И. Ленин мынчаар өөредип турар чүве болгай, билир силер бе?

— Ленин дээр улуг угаанныг кижи барын билир мен. Ынчалза-даа шуптузу деӊ эргелиг болур деп чүве Тываның байдалынга таарышпас боор.

— Чүге ындыгыл?

— Чүге дээрге орус чурттуң биске канчап деңнээр боор. Силерниң улузуңар кыдыындан кыра-ла бижик-билиглиг болгай. Тывалар дээрге мелегей чон болбас ийикпе.

— Мелегей чон деп чүнерил. Ындыг чон кайда-даа чок. Бижик билбес чорук чоннуң буруузу эвес-ле болгай. Революсчу эрге-чагырга оларны бижикке, эртемге өөредир сорулгалыг.

— Ол-даа ырак херек-тир. Кажан-чежен боларны бижикке өөредиптер боор. Үжүк-бижиивис безин бар эвес. Өлген кижиге читкен аът айыткан деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Силерниң чугааңар дыңнааш, ону бодап олур мен.

— Чазып турар-дыр силер, ноян. «Өлген кижи» эвес, чон чурттап турар. Тыва улусту өскелерден дора деп санаар болза, окта таарышпас. Бо чонну аразынга өзүп, оларның-биле эдержип келдим. Тыва улусту угаанныг, эрес чон деп билир мен. Ындыг-ла мелегей улус болза, кыдат эжелекчилерни чурттан канчап үндүр сывырыпканыл. Ак дээрбечилерге удур кымнар демисежип турганыл. Аът-даа читпээн. Харын-даа кижи аъдының кырында бижыы-биле олурупкан, хосталга дээш, аас-кежик дээш демисежип турар.

— Бодап-даа көрүңерем, че, — дээш, Буян-Бадыргы улам-на маргыжып эгелээн.

— Мен, кожууннну баштап турар ноян кижи-дир мен. Мээң эң сөөлгү албатымны меңээ деңнеп каарга чүү болурул. Чаа чазакты тургузуп алган дижик бис. Ооң бажынга бир кижи олурар апаар. Ол кижиниң эргезин чагыргазында турар албатызынга деңнеп каарга кайын боор.

— Кижилерниң эргези-биле албан-хүлээлгезин будап турар-дыр силер. Деӊ эргелиг чон чазактың бажынга кымны олуртурун боттары билир. Силерниң ол сөөлгү албатыңарны соңгуп ап болур. Соңгуткаш даргалай берген кижиниң эргези, хүлээлгези бедик турары чугаажок.

— Хемчиктиң ийи кожуунунуң талазындан Тываның тускай догуннаар чорууну чүүлдүг деп санап турар бис. Өске кожууннар бо айтырыгны канчаар көрүп турар чүве ирги? — деп, Буян-Бадыргы айтырган.

— Бо удаазында билдинмейн турар. Улуг хурал үезинде күзелин илередип үнүп кээр боор ийин — деп, Сафьянов харыылаан.

— Тожу, Салчак, Хаа-Хөл кожууннар Моолга каттыжар дээш туруп бээр эвес бе, көөр силер.

— Силерниң ийи кожуун тыва чоннуң хөй хуузу, азы үш кижиниң ийизи боол турар-дыр. Улуг Хуралды чыылдырып турар ужуру болза, эвээжи хөйүнге чагырып, айтырыгны бадылаашкын-биле шиитпирлээр. Ынчангаш силерниң күзелиңер боттаныр апаар хире-ле чүве-дир.

— Тываның өске кожууннары бистиң талавыста эвес апарган таварылгада Хемчиктиң ийи кожууну тускай күрүне боол шыдаар бе? — деп, Буян-Бадыргы улаштыр айтырган.

— Болбайн аан, ынчалза-даа улуг эвес чуртту үзе-чаза тыртып турган ажыы бар бе? Тываны чаңгыс аай бүдүн арттырар болза эки.

— Тускай хамаарышпас чурт апарган таварылгада Совет чазактың талазындан Тываны камгалал хайгааралга ап болур бе? — деп демги-ле айтырыгны салган.

— Болбайн канчаар. Ол айтырыгны база-ла Улустуң Улуг Хуралы шиитпирлээр апаар. Ынчаарга Тываның күрүне тургузуу кандыг турза эки деп санаар силер? — деп, Сафьянов улаштыр айтырган.

— Аңаа дорт харыы бериp шыдавас мен. Тепчүткен чазак турары черле албан. Ынчаарга кожуун, сумуларның амгы тургузуун хевээр арттырза эки боор. Ону ууштап-баштаар бир азы ийи ажылдакчыларлыг. Мынчаар-ла бодаар-дыр мен — деп, Буян-Бадыргы арай бүзүрел чок харыылаан.

Сафьянов биле Буян-Бадыргының аразында чугаа моон-биле доозулган.

Күжүгет ШОЙГУ.

(Уламчылыг).

Кадыкшыл — байлаавыс

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Интервью

Лина Назынчаповна Саая Красноярскиниң медицина институдун дооскаш, Барыын-Хемчикке барып ажылдаанындан бээр 21 чыл четкен. Организакчы талантылыг, эптиг-ээлдек, шыңгыы негелделиг эмчи эмнелгениң коллективин тос чыл дургузунда удуртуп, районнуң кадык камгалал ажылын хөгжүдеринге төлептиг үлүг-хуузун киирип келген. Бистиң солуннуң корреспондентизи Александр Хертек чоокта чаа аңаа барып, район Совединиң улус депутады, партия райкомунуң кежигүнү, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи Л. Н. Саага ужурашкаш, интервью алган. Ону моон адаанда парладывыс.

— Сөөлгү чылдарда материал-техниктиг баазаңарда кандыг өскерилгелер, чаартылгалар болганыл?

— Бистиң районда 4 эмнелге, санитар-эпидемиология станциязы, 12 эмнелге пунктулары ажылдап турар. Оларның чогумчалыг ажылдаары материалдыг баазаны тургузуп алырындан кол хамааржыр. Сөөлгү чылдарда бо талазы-биле эвээш эвес ажылдар кылдынган. Кызыл-Мажалыкта тубдиспансерниң бажыңын тутканы ажылдап турар кижилерге таарымчалыг байдалды тургускан. Ак-Довуракта 60 оруннуг, ажылдаар кабинеттерлиг үш каът эмнелгени кыска хуусаада тудуп, ажыглалда киирген. «Барлык», «Шекпээр» совхозтарның Бижиктиг-Хая, Биче-Тей суурларда эмнелге пунктуларын туткан болгаш ажыткан. Төп эмнелгениң божудар, кезип эмнээр салбырларынга капитал септелгени кылып, иштин элээн алгыткан. Шприцтерни шыгжап кадагалаарын, хайындырарын, арыглап аштаарын аңгы өрээлде төпчүткен. Чамдык аарыг кижилерни элээн каш шактарда чыттырып алгаш, эмчи сестраларының хайгааралы-биле чиңнээр өрээл база бар. Эмнелге оруннарының саны элээн көвүдээн, 585 четкен. Адачуртка болгаш даштыкы чурттарга бүдүрген нарын медицина аппараттарын, эндоскопия техниказын, лаборатория херекселдерин, приборларны бар шаа-биле алган, ажыглап турар бис. Бистиң районда соңгуткан депутат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура талазы-биле комиссиязының даргазы Ю. Т. Комаров нарын медицина техниказын тып бээрин аазаан. Ону база манаар бис. Машина-техника-биле хандырылгавыс амдыызында багай эвес. Янзы-бүрү марканың 19, оон иштинде дүрген дуза чедирер 14 автомашиналар үрелиишкин чок, бригада аргазы-биле ажылдап турар.

— Коллективиңерде каш кижи ажылдап турарыл? Эки ажылдыг эмнелге пунктулары, салбырлар, эмчилериңер база хөй-ле ыйнаан?

— Чоннуң кадыын камгалаар ажылда 880 кижи, оон иштинде ортумак болгаш дээди эртемниг 438 эмчилер хаара туттунган. Эмчилерге эң-не бедик харыысалганы — кижилерниң амы-тынын, кадыкшылын камгалаарын бүзүрээн. Боттарының хамааты болгаш профессионал хүлээлгезин ак сеткилдиг, шынчы күүседип чоруур. аарыг кижилерниң эрге-ажыктарынга боттарын бүрүнү-биле бараалгадып билир, кээргээр сеткилдиг, карак кызыл, ачы-буянныг эмчилер аравыста хөй. Оларга уруглар эмчизи С. Н. Сендашты, наркоз салыр эмчи Л. Д. Тимошенкону, улуг эмчи сестралары С. М. Симоненко биле С. Д. Хертекти, божудар эмчи М. А. Межекейни хамаарыштырып болур. Аксы-Барлыкта участок эмнелгези (эргелекчизи Х. Ш. Дат), А. П. Лещенкога удурткан төп эмнелгениң кезип эмнээр салбыры доктаамал эки ажылдап, социалистиг чарыштың тиилекчилеринге санадып келгенин маңаа база айтыр апаар. «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты суурда эмнелге пунктузунга ажылдаары-биле чаа дооскан аныяк кысты чоруткан бис. Оон ажылын чон мактап чугаалажы берген.

— **Силерде тывалардан аңгыда, өске нацияның төлээлери база бар болгай. Оларның аразында найыралын, түс чериниң чонунуң оларга хамаарылгазын канчаар билип турар силер, Лина Назынчаповна?**

— Дээди эртемниг эмчилерниң 40 хуузу орус болгаш өске нацияның кижилери. Найыралывыс быжыг. Түс чериниң чонунуң талазындан оларны ылгай көөр таварылгалар турбаан. Ак-Довурак хоорайдан орус дылга чугаалажыр хөй кижилер көжүп чорутса-даа, бистиң коллективтен чаңгыс-даа кижи ажылын кагбаан. Чамдык журналистерниң парлалга арыннарын, телевидение экранын, радио дамчыдылгазын ажыглап, Тывада байдалды хөөредип, мегелеп турганынга коллективтиң кежигүннери таарзынмаан. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң ап чорудуп турар хемчеглеринге чөпсүнген. Националдар аразында харылзааларны быжыглаар талазы-биле кижизидилге ажылын күштелдиреринче партия, хөй-ниити организациялары, администрация кол кичээнгейни салып турар.

— Лина Назынчаповна, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Ындыг айтырыглар хөй. Бистиң эмнелге коллективи Ак-Довурак хоорайда болгаш районнуң өске бүгү девискээринде 31 муң ажыг кижиниң кадыын камгалаар хүлээлгелиг. Ортумак эртемниг кадрлар-биле долу хандыртынза-даа, дээди эртемниг эмчилер-биле чүгле 45, а уруглар эмчилери-биле 30 хуу хандыртынган. Карак, кулак, диш, нерв, ниити аарыглар эмчилери чедишпезинден оочур хөй, чонну хүлээп алыры берге. Эрги-Барлыкта чыттырып эмнээр 15 оруннуг участок эмнелгезинде чаңгыс-даа дээди эртемниг эмчи чок.

Ак-Довурак хоорайда, Кызыл-Мажалык суурда чурттаар бажың айтырыы база берге. Сөөлгү үеде 11 эмчини, медицинаның ортумак эртемниг 19 ажылдакчызын ниити чуртталга бажыңнарынга болгаш аалчылар бажыңнарынга чурттадыр ужурга таваржып турар бис. Шак мындыг байдал кадрларны быжыглаарынга шаптыктап турар.

Совхозтарга хомудалывыс база бар. «Дөң-Терезин» совхоз Акта малчыннарынга эмнелге пунктузун тударын чылдан чылче чылзып келген. «Барлык» совхозтуң төвү Саадак-Терек суурда эмнелге пунктузу эрги, тар бажыңда хевээр. Бичии уругларга сүт кухняларын ажылдар дугайында айтыышкынны кайы-даа ажыл-агыйы мынчага чедир күүсетпээн. Бруцеллёстан аарыыр чорук эрткен чылдың бо үезинден бичии кызырылза-даа, туберкулёз аарыы көвүдээни кадык камгалалдың ажылдакчыларын дүвүреппес арга чок.

Чоннуң кадыын камгалаары — бүгү ниитиниң херээ. Ажыл-агыйлар удуртукчулары, партия, совет органнар бо чугула харыысалгалыг ажылдың хажыызынга артпайн, деткимчени көргүзер хүлээлгелиг.

КУБОК — УЛУГ-ХЕМЧИЛЕРДЕ

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылдың Гастелло аттыг парыгынга Тыва АССР-ниң бирги чери дээш стол теннизинге маргылдаалар болуп эрткен. Аңаа республиканың шыырак дээн ойнакчылары киришкен. Чаңчыл болган бо оюнга кижи бүрүзү ыяк белеткенген.

Республика чергелиг маргылдааларга районнардан болгаш Кызыл хоорайдан командалар киржир турган. Херек кырында сес команда келген. Ниити киржикчилерниң саны 50 ажыг болган.

Бо чылын команда аайы-биле бирги чер дээш демиссел Кызыл хоорай биле Улуг-Хем районнуң аразында болган. Ол ийи команда моон мурнунда-даа эки ойнакчыларлыг турган болгаш бот-боттарындан сезинчир турганы магат. Бо удаада база түңнел оюнга таваржыпканнар. Кайы команда тиилээр ирги деп чүвени ойнакчылар боттары безин айтырыжып турганнар. Ооң кадында Кызыл районнуң командазы база кирип берген. Моон мурнунда ол команданы кым-даа херекке албайн турган. Сөөлгү чылын ол команда эң шыырак ойнакчылар-биле долдунган болган. Эмчи Олег Шыыралчык, сантехник Хеймер-оол Күжүгет олар районнуң адын камгалаары-биле киришкен.

Дөрт хүн үргүлчүлээн чиңге демиселдиң түңнелинде команда аайы-биле бирги черни Улуг-Хем районнуң командазы алган.

Анатолий СЕРЕН.
РСФСР чергелиг судья.

КЕЖЕРИ АЙЫЫЛДЫГ

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Баян-Кол ол чарыында шагда туттунган бир көвүрүг бар. Ол көвүрүг биске кончуг чугула херек. Ылаңгыя малчыннар-биле аргыжылга ол чокка болдунмас. Ынчалзажок кажан дут турупканда, булуктаар. Улуг-биче ынчан чадаг кежер апаар. Айыылдыг-ла!

Ынчангаш суурнуң, совхозтуң, районнуң удуртукчуларынга мындыг айтырыгны салыксаар бис: «Ук көвүрүгнүң үениң негелдезинге дүшпүтүр кым кылдыртырыл? Баян-Кол кодээ Совети бе азы орук чери бе?»

Кара-оол НАЗЫТЫ,
Баян-Колдуң чурттакчызы.

ЧАА КИНО

Чех режиссёр Ярослав Соукуптуң «Берге үеде өңнүк» деп аныяктарга адрестээн кинозунда берге үеде ийи эжишкиниң идегелдиг найыралын, оларның бот-бодунга бердингенин фильмде шыңгыы шылгалда кылдыр көргүскен. Михаилдиң ролюнда Сагван Тофи, Томаштың ролюнда Лукаш Вацулук олар чедиишкинниг ойнап турар.

ДРУГ В НЕПОГОДУ

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ

Понедельник

ОКТЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Америк трагедия», 4 серия-лыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 10.45 Делегатскада музейден. 11.20 «Дириг амытаннар оранында». 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильм. 16.00 Концерт. 17.25 Объектив. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Н. Островскийниң дугайында барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Рынок: ону Германияда канчаар кылып турарыл». 19.45 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.05 Ч. Айтматов. «Шинткел чери». Фильм-шии. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Кристаллдарның тургузуу болгаш шынарлары. 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже кирипкен. 10.35; 11.40 Биология, 7 класс. Үнүштерниң селекциязы. 10.55 Бүгүдеге педагогика. Кинокласс. 12.00 «Орук кижизи хая көрнүп келген...» Уран-чечен фильм. 13.10—13.35 «Чары Аширов». Телефильм. 17.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. «Макдональдс». Эр кижилер. Испаниядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

17.40 Уругларга фильм. 17.50 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.20 Медээлер. 18.25 «Ажык чугаа». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Өлүг акшалар». Телефильм. 20.30 Классиктиг хүреш. Делегей маргылдаазы. 21.30 «Милиция сержантызы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 23.40 Автоаралли «Ялта-90». 23.50—01.05 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Культураның Совет фондузунуң буян чедирилгезиниң кежээзи. Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Өскерлип турар ниитилелде профчөвүлелдер». 18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

ОКТЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Мультфильм. 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 «Ол болган... болган...» 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Мультфильмнер. 16.00 «Чажыт фарватер». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.05 «Эртем медээчизи». 17.50 Клоунада театры. «Мимикричилер». 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.50 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.55 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң казар байлактары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортаакы чүс чылдың хоорайы 11.05 Барымдаалыг фильм. 12.05 «Милицияның сержантызы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Аэробика. 14.10—15.15 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. «Макдональдс». Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Дүнекиниң бир шак». Шии. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Дүнекиниң бир шак». Шии. Уланчызы.

МОСКВАДАН

20.45 Концерт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.50 «Милицияның сержантызы». «Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сероглазка — мээң ырым». 18.30 «Үе». 19.00 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ОКТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.45 «Экии, хөгжүм!». 10.30 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 «Чажыт фарватер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.40 Хөгжүм эртинези. Ф. Шопенниң чогаалдары. 17.20 Уруглар шагы. 18.20 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.30 Россияның парламент медээчизи. 19.45 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе» 21.25—23.50 Эфирде хөгжүм. Чапсарда (22.25) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Санап тыварының алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Дириг амытаннар болгаш оларны долгандыр бойдус. Вивлиофика. 12.05 «Милицияның сержантызы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Концерт. 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.15—15.20 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хүн туттурган үеде коллективтиг портрет». 17.40 Алексей Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.05 Коллаж. 18.10 «Чажыт диагноз». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Хакас автономнуг областың 60 чыл оюн байырлааныңың дугайында репортаж. 19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Илбишиди-биле ужуражышкын». Концерт-очерк. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 Ф. Красиловский ырлаар. 22.55 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 00.50—01.50 Хол бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Бразилиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 «Юргенстиң бухтазы». Телефильм. 19.45—20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

ОКТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 «Мээң ынакшылым, казак ыры». 15.50 «Чажыт фарватер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Бир эвес силерниң харыңар...» 17.45 «Коммунист» журналдың тегерик столу. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 00.25—00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 3 класс. П. И. Чайковский. «Удуп чыдар чараш кыс». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. И. С. Тургенев «Адалары болгаш уруглары». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Милицияның сержантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.10 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 14.10 И.-С. Бах. Концерт. 14.30—15.35 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 17.00 Иркутск телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Кадар-кызыр» Аныяктарга программа. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуурганының шаңналы». «Силерниң солдат Пашка». Барымдаалыг фильм. 20.35 «Аалчыта кресло». Чаа аттар. Никита Джигурда. 21.00 Өг-бүле байырлалы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 «Ыржым квартира»». Уран-чечен телефильм. 00.40 «Орустап чугаалап тур бис». Телефильм. 00.50—01.45 Аът спорту. Делегей маргылдаазы. «Сиэтл-90».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильмнер. 18.30 «Үе». 19.00 Аэробика. Джейн Фонда чорудар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ОКТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.15 Мультфильм. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00 Концерт. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 16.00 «Чажыт фарватер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.10 Концерт. 17.25 «Австрия черге ужуражышкыннар». 18.25 Шүлүк чогаалының минуталары. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг телефильмнер. 19.40 «Ол болган... болган...» 20.00 «Кайгамчык чүүлдер шөлү». Капитал-шоу. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45 «Көрүүшкүн» программазы. 00.45—01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.45 Төөгү. 5 класс. Петербург — Россияның чаа найысылалы. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Александр Невский. 11.05 «Великобритания бөгүн». Барымдаалыг фильм. 12.05 «Ыржым квартира». Уран-чечен телефильм. 13.35 «Чылыг бажың дилеп». Телефильм. 14.05 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникаазы». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 15.15—16.00 С. Мартынов ырлаар. 17.00 В. А. Моцарт. «Реквием». 18.00 «Псковмаш» заводтуң директору С. Н. Горбуновтуң дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Дедир орук чок». 20.50 Москваның аас чогаал коллективтериниң концерти. 21.25 Бүгүдеге спорт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10—00.25 «Гусарның кадай айтырганы». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Память» ыры болуу. 19.15 Коллаж. 19.20 «Дедир орук чок...» 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ОКТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 10.00 Чыл үелери. Октябрь. 11.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.30 Б. Кимягаров режиссёрнуң фильмнери. «Рустам биле Сухраб». 13.05 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 13.10 Японияның камерлиг хөгжүму. 14.00 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 15.00 «Илбишиди паралы». 15.40 «Кым кымыл». «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. 17.10 «Америк артист Джейн Фонда-биле ужуражышкын». 18.40 «Делегей панорамазы». 19.25 «Кызыгаарын эртер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 «Кызыгаарын эртер». Уран-чечен. фильм. 2-ги сериязы 23.10 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 23.25 «Валерий Леонтьев». 00.35 Медээлер. 00.50—01.55 «Супер-модель-90» шоу-программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 «Африкада херээжен совет хамаатылар». Телефильм. 9.30 «Бир эвес силерниң харыңар...» 10.15 Хол бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 11.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 11.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 12.30 Концерт. 13.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 В. Прокушева ырлаар. 21.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — «Динамо» (Рига). 23.15 «Кырганнар херээ». Телешии. 00.20—01.30 «Оон маңаа чедир». Уран-чечен телефильм.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Москва — Сиэтл». Хөгжүмнүг чурумал. 13.35 Политиктиг чугаалар 14.05 «Силерни Пако де Лусиа гитарист чалап тур». (Испания). 15.30 «Аас-кежиктиг таварылга». Телевикторина. 15.45 «Таиланд: бурунгу пагодалардан экономиктиг сайзыралга чедир». 16.30 Телефильм. 16.40 «Кедээден дамчыдылга». 17.55 «Марафон-15». 19.25 Россияның парламент медээчизи. 19.40 «Оңгарлар». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Бөдүүн болгаш мөңге чүүлдер дугайында. 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.05 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 7-8 сериялары. 22.50—23.50 Джаз портреттери.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сонуургал». 8.40 Экранда — 01 албан чери». 9.15 «Москвадан Петербург чедир аян-чорук» деп Радищевтиң номунуң 200 чыл болганынга. 10.00 Уругларга фильм. «Заборьеде чай». 11.05 Б. Галантер режиссёрнуң фильмнери. «Шаговик». 11.55 Коллаж. 12.00 Мультфильм. 12.30 «Планета». 13.30 «Масловкада бажың». Телефильм. 14.00 Хол бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 15.30 Видеоканал «Совет Россия». 16.00 «Дүвүреливис чери». Амур мугулдуруңуң дугайында телефильм. 16.25 Николай Доризонуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 19.50 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.05 Николай Доризонуң чогаадыкчы ажылының кежээзиниң уланчызы. 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30—00.15 «Иллюзион». Уран-чечен фильм. «Чалбырааштыг одаг». (Париж).

КИНО

ОКТЯБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Трудно быть богом»** (СССР—ГФР, 2 сериялыг). 9.20, 13.40, 16.20, 19.00, **«Другие и Сталин»** 12.00.

Видеозал: **«Сети любви»** (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Смех и горе у Бела моря»** 9.20, 12.20 **«Сказка о громком барабане»** 10.50, 13.50, **«Мистер Питкин в тылу врага»** 15.20, 18.50, **«Друг в непогоду»** 17.10, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Могила светлячка»** 12.00, **«Затянувшаяся расплата»** (2 сериялыг) 16.20, **«Раджлакшми»** (2 сериялыг, Индия) 13.40 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Ни дня без приключений»** 10.00, **«Так жить нельзя»** 11.30, 13.50, **«Родной ребенок»** (Индия, 2 сериялыг) 16.10, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Таинственный старик»** 13.00, **«Другая женщина»** 15.00, 17.00 шактарда.

ОКТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Обречённое одиночество»** (16 харга чедир) 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

Видеозал: **«Рыжая Соня»** 9.20, 13.00, 16.40, **«Робот-полицейский»** 11.10, 14.50, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыынды»** 9.20, 12.20, **«Клад на дне озера»**, **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Мистер Питкин в тылу врага»** 13.30, 17.10, **«Друг в непогоду»** 15.20, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Раджлакшми»** (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Так жить нельзя»** 17.00, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ариемная — 3-34-26: ◆ карысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солуга келбейн баргаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга чамазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

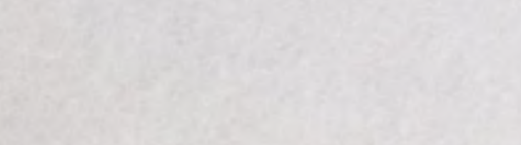Чагыг № 513.